

1

İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

1908 hareketinin sınıfsal dayanaklarını ve örgütlenme biçimini araştırarak bu hareketin başarıya ulaşma nedenlerini ortaya koymadan önce, hangi harekete İttihat ve Terakki denildiğinin belirlenmesinde yarar vardır. 1889'dan 1908'e kadar geçen dönemde, II. Abdülhamid'in despotik yönetimine karşı olan ve 1876 Anayasası'nın yeniden uygulamaya konulmasını amaçlayan, çoğunlukla Müslüman-Türklerin hâkim olduğu, fakat birbirleriyle güçlü ilişkiler kuramamış çok sayıda hareket olmuştur. Bu hareketlerin tümü "Genç Türk" ya da "İttihat ve Terakki" hareketleridir.

II. Abdülhamid'in I. Meşrutiyet'i sona erdirmesinden on yıl kadar sonra, Abdülhamid yönetimine karşı İstanbul'un üniversite çevrelerinden başlayarak Paris ve diğer bazı Avrupa başkentleri ile, İmparatorluktan yeni ayrılmış ya da bağlantıları zayıflamış Mısır, Bulgaristan ve Romanya'daki eyaletlerde çok merkezli bir Genç Türk hareketi oluşmuştur.¹ Bu hareket İmparatorluk dışında açık, içinde ise gizli ola-

1 I. Meşrutiyet'in işlerlikten kaldırılmasından sonra II. Abdülhamid düzeninin Meşrutiyet isteyen gruplar üstünde artan baskısı sonucu, bu gruplar bir yandan ülke dışına çıkarak, açıkça, öte yandan İmparatorluk içinde gizli örgütler kurarak mücadele ettiler. 1889 yılında "Tıbbiye-i As-

rak örgütlenmiştir. Eylemlerini, esas olarak dışta yaptığı yayınlarla sürdürmektedir. Sınıfsal dayanaklarındaki farklılıklara karşın hareke-

keriye" okulundaki öğrenciler İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Suküti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakülü Hüseyinzade Ali Bey ve diğerleri İttihad-i Osmanî Cemiyeti'ni kurdular. İstanbul'daki bu gizli örgüt II. Abdülhamid'e karşı çalışmaya başlamıştır. Öte yandan, 1889 yılında açılan Paris Sergisi'ni görmek amacıyla yurt dışına çıkan Ahmet Rıza Bey orada kalarak II. Abdülhamid'e karşı mücadeleye girmiş ve 1895 yılında *Meşveret* gazetesini yayımlamaya başlamıştır. İstanbul grubu, okuldan çıkartılan Ahmed Verdani, Doktor Nazım ve Ali Zühtü Bey yoluyla Ahmet Rıza Bey'den kendilerinin dışardaki temsilcileri olmasını istemişlerdir. İki grup karşılıklı anlaşma ile "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ismini almıştır.

İstanbul'daki grubun varlığının II. Abdülhamid tarafından öğrenilmesi üzerine bunlar, İstanbul dışına sürüldüler. Bu gruptan bağımsız olarak diğer gruplar da aynı tür baskılarla karşılaştı ve İmparatorluk dışına kaçmak zorunda kalarak mücadele merkezleri oluşturdular. Bu merkezlerin en etkinlerinden biri İbrahim Temo'nun öncülüğünde Köstence'de kurulmuştur. En canlı merkezlerden bir diğeri Kahire'de kurulan merkez olmuştur. Mısırlı prensler bu merkezi destekleyerek, II. Abdülhamid ile olan ilişkilerinde bundan yararlanmışlardır. Diğer bir merkez Mizancı Murad Bey'in çevresinde Cenevre'de gelişmiştir. 1900 yılında Damar Mahmut Paşa ve Prens Sabahattin Bey Avrupa'ya geçerek bir başka çekirdek oluşturmuştur.

Böylece İmparatorluk dışında birbiriyle ilişkileri güçlü olmayan çok merkezli bir hareket oluşmuştur. Hareketlerin birliğini sağlamak önemli bir sorun haline gelmiştir. 1901 yılında birliği sağlamak için Brindizi'de bir kongre toplanmaya çalışılmış ise de, başarıya ulaşılamamıştır. Ancak 1902 yılında bu amaçla I. Genç Türk Kongresi'nin toplanması sağlanabilmiştir. Bu kongreye yalnız Türkler değil, aynı zamanda da Rum, Ermeni, Yahudi ve Arap gruplar ya da komiteler katılmıştır. Bu kongre birleşmeyi sağlamaktan çok ayrılıkların belirginleşmesini sağlamıştır. Kongrede yayın ve propaganda ile devrim yapılamayacağı üzerinde durularak, askeri güçlerle birleşme ve yabancı ülkelerin müdahalelerinden yararlanma gereği gibi savlar ileri sürülmüştür. Kongrede bu tür eyleme dönük tartışmaların yer almasında, devrimci birikimi olan Ermeni Taşnaksutyun Komitesi'nin kongreye katılmasının önemli bir etkisi olmuştur. Kongrede Prens Sabahattin yabancı ülkelerin müdahalesi gereğini savunurken, Ahmet Rıza Bey bu görüşe karşı çıktı. Kongre sonrasında hareket "müdahaleciler" ve "adem-i müdahaleciler" diye ikiye bölündü. Prens Sabahattin *Terakki* gazetesini çevresinde kümelenen grubuyla "adem-i merkeziyetçiliği" savunmaya başlarken, Ahmet Rıza ve çevresi *Meşveret* gazetesinde merkeziyetçiliği savunuyorlardı. Her şey rağmen bu kongreden sonra her iki grubun da daha etkin çalışmaya başladığı, birbirinden bağımsız da olsa İmparatorluk içinde İzmir, Selânik, Şam, Erzurum vb. merkezlerde örgütlenmeye çalıştıkları görülmektedir. Örneğin 1906'da Erzurum'da gerçekleştirilen ayaklanma ile Prens Sabahattin grubunun belli bir derecede de olsa ilişkisi olmuştur. 1907 ilkbaharında, Taşnaksutyun Komitesi'nin öncülüğünde Paris'te II. Genç Türk Kongresi toplanarak Taşnak Hareketi, Ahmet Rıza Grubu, Prens Sabahattin Grubu, II. Abdülhamid rejimine karşı Meşrutiyet'in ilânını sağlamak için birlikte mücadeleye karar vermişlerdir. Bu kongreden sonra 1907 Eylül'ünde Selânik Hareketi ile Ahmet Rıza Grubu ilişki kurmuştur. Bu hareketlerin gelişimi için bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, İstanbul, 1959, s.135-450; E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli* (çev. Nuran Ülken), Sander Yayınevi, İstanbul, 1972, s.19-122.

tin eylem yöntemi ve örgütlenme biçimi, Yeni Osmanlılar hareketiyle önemli benzerlikler göstermektedir.

Bu çok merkezli ve karşılıklı iç ilişkileri yoğun olmayan hareket, İttihat ve Terakki'ye adını vermesine karşın, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânında ve sonrasında etkinlik kazanamamıştır. Bu hareketin içinde yer alanlar 1908'den sonra ancak marjinal politik güç ve etkiye sahip olabilmişlerdir.

II. Meşrutiyet'in ilânını sağlayan eylemleri örgütleyen ve 1908 sonrasındaki iktidar savaşımında etken rol oynayan hareket, Selânik ve onun hinterlandı Makedonya'da gelişen harekettir. 1906'larda İmparatorluk dışında örgütlenen hareketten bağımsız olarak Selânik çevresinde oluşan bu harekete katılanlar da Avrupa'daki harekete katılanlarla benzer toplum katlarından gelmelerine rağmen, hareketin içinde geliştiği bölgenin koşulları bu harekete çok farklı bir etkinlik kazandırmıştır. Hareketin başlamasından oldukça kısa bir süre sonra, 1908'de başarıya ulaşmasının nedeni de budur.

İsmi başlangıçta "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" olan Selânik hareketi, ancak II. Meşrutiyet'in ilânından çok kısa bir süre önce Avrupa'daki çok merkezli hareket ile ilişki kurmuş ve birleşmiştir. Bu birleşmede Selânik hareketi "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almasına² rağmen Avrupa hareketinin etkisi altına girmemiş, ona hakim hale gelmiştir.³ 1908'den sonra siyasal gücü ele geçirenler de Selânik ve çevresindeki hareket içinde yer alanlar olmuştur. Bu nedenle Av-

2 Örgütün, ihtilâlden bir yıl önce İttihat ve Terakki adını alması, bu adın "doğrudan kendilerine miras kalmış olduğundan değil, geçmişe ait olan saygılarından ötürü..."dür. Bkz. *a.g.e.*, s.142.

3 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen kurucularından biri olan İbrahim Temo hatıratında, 1908'den önce Cemiyet mührünün Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nden, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti şekline dönüştürülme nedenini Selânik hareketinin başarı kazanmasından sonra anladığını anlatmaktadır: "Bu kelimeleri alt üst etmelerinin sebebini ilân-ı hürriyetten sonra, ebeveynini görmek üzere Ohri'ye giderken Selânik'te 'Kâbei Hürriyet' ismini verdikleri o menfaat membasına uğradığımda, fatihi hürriyet ünvanını alan bazılarının 'bana doktor bu cemiyet senin tesis ettiğin cemiyet değildir, bunu biz kurduk, bu muzafferiyet bizimidir', demelerinden bu mühür şeklinin değişmesi hikmetini o vakit anladım." İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü*, Romanya Mecidiye, 1939, s.201.

rupa'daki İttihat ve Terakki hareketinden çok, iktidara el koyan Selânik'teki hareketi tanımak gerekir.⁴

II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan tek siyasal hareket Genç Türk hareketi değildir. Bu harekete paralel olarak, İmparatorluk içinde 19. yüzyılın başlarından beri azınlık gruplar arasında süre gelen "ayrılıkçı" milliyetçilik akımları da varlıklarını korumuştur. Bu dönem içinde özellikle etkin olanlar Rumlar, Bulgarlar ve Ermeniler arasında gelişenlerdi. Milliyetçilik ve Genç Türk hareketleri, nihai amaçlarındaki farklılıklara rağmen, II. Abdülhamid yönetimine karşı olma yönünden uzlaşma olanaklarına da sahipti. Aynı dönemde yer alan bu iki tür hareket birbirini etkileyerek kendine özgü bir dinamik içinde gelişti. Kuşkusuz bu karşılıklı etkilenmenin en yoğun olduğu yer Makedonya idi ve bu etkilenme yoğunluğu Selânik hareketinin ayrıcalıklı konumunun nedenlerinden birini oluştuyordu.

Selânik çevresinde oluşan hareketin, Genç Türk hareketleri içindeki ayrıcalıklı yerini ve önemini belirledikten sonra, bu hareketin doğru değerlendirmesinin yapılabilmesi için Avrupa'da gelişen İttihat ve Terakki hareketinin de değerlendirilmesi gerekir.

• Avrupa'da gelişen harekete katılanlarla Selânik'teki harekete katılanların sınıfsal konumları aynıdır. Dolayısıyla ideolojik çizgileri ve özelemleri benzerlik gösterir. Bu yönden Avrupa hareketinin Selânik hareketi üstünde etkileri vardır.

• Selânik hareketinin oldukça kısa süre içinde başarıya ulaşmasında, Avrupa'da gelişen çok merkezli hareketin yirmi yıla varan süreli çabalarının sağladığı birikimin⁵ hem İmparatorluk içinde hem de dışında sağladığı elverişli ortamın önemli bir rolü olmuştur.

• Eğer İttihat ve Terakki'nin imparatorluk içinde ve dışında çok merkezli, iç bağlantıları gevşek bir hareket olduğu kabul edilirse, Selâ-

4 E. E. Ramsaur, *a.g.e.*, s.113.

5 Ne var ki Selânik ve çevresinde gelişen bu hareketin, kendinden önceki mücadelenin ortaya çıkardığı birikimlerden de, bu ideolojinin teşekkülü sırasında kesif şekilde yararlandığı muhakkaktır. Bu fikir hareketleri için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1964.

nik hareketi, bu merkezlerden birinin özel bölgesel koşullar içinde hızla gelişmesi ve hareketin tümüne hakim olması şeklinde yorumlanabilir. Bu yorum kabul edilince farklılaşma sürecini ortaya koymak için tüm hareketi tanımak kaçınılmaz olur.

Bu çok merkezli hareketin İmparatorluk kapsamındaki merkezleri, örgütlü bir başkaldırma eylemine giren ilk yer Selânik ve çevresi değildir. 1906-1907 yıllarında Erzurum'da "Can-Verir" örgütünün geliştirdiği başkaldırı eylemi ve sonuçları konumuz bakımından çok aydınlatıcıdır.⁶ Bu örgütün sınıfsal yapısı Selânik hareketi ile büyük benzerlikler göstermektedir. Hareket, Erzurum'un yerlilerinden çok sayıda tüccar ve küçük burjuva, subay ve küçük bürokratin desteğine sahiptir. İmparatorluk dışındaki İttihat ve Terakki çevreleri ile ilişki kurmuştur. İstekleri arasında anayasanın yürürlüğe konulması gibi, Hamidiye alaylarının kaldırılması gibi demokratik talepler yer almaktadır. Bu hareket 1906 ve 1907 arasında birkaç kez başkaldırı düzenlemesine ve bir keresinde Erzurum şehrini bir haftadan daha uzun süre kontrol etmesine karşın, başarıya ulaşıp Meşrutiyet'in ilânına yol açamamıştır. Erzurum örneği, Selânik ve çevresinde oluşan hareketin başarısında özel çevre koşullarının etkisini kanıtlaması açısından ilginçtir.

Selânik ve onun hinterlandı Makedonya'nın toplumsal yapısının, 1908 hareketinin başarıya ulaşmasındaki rolünün önemini gösteren bir başka ilginç olgu daha vardır. 1908 hareketi, dayandığı sınıflar ve istekleri açısından bir burjuva ihtilalinin başlangıcı olarak görülebilir. İmparatorluktaki kapitalizme açılma süreci içinde Selânik'te oluşan

6 Yuriy Asatoyiç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Bilgi Yayınevi, 1974; 1906'da vergilerin artırılması Erzurum ve Kuzey Anadolu'da İslâmların isyanına sebep olmuştur. Erol Uluben, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye*, İstanbul, 1967, s.20; Bedevi Kuran şöyle anlatmaktadır: "Erzurum İsyanı çok şayanı dikkattir. Bu kıyımı hazırlayanlar memleketin diğer hürriyetçi muntakalarıyla işbirliği yapmak ve müşterek faaliyete geçmek imkânını bulabilselerdi, belki de, Meşrutiyet'in ilânına o tarihte yol açılır ve bilâhare vücut bulan Selânik politikacılarının inhisar siyasetine mahal kalmazdı. İsyân esnasında Erzurum'da bir hafta kadar çarşılar kapanmış olduğundan şehir işe buhranına uğramıştı. Bunun üzerine eşraf günlerce muhtaç ailelerin iâşesini temin etmiş ve mukavemeti beslemiştir. Neticede, hiçbir taraftan yardım görmiyen müteşebbisler, Sultan Abdülhamid tazyikine daha fazla mukavemet edememişler ve teslim mecbur kalmışlardı." Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.393-394.

burjuvazi İstanbul'daki despotik yönetime başkaldırmıştır. Bu hareketten oldukça kısa bir süre sonra Balkan Savaşı sonucunda Selânik ve hinterlandı Yunanistan'a geçmiştir. Yunanistan'da bir monarşi vardır. Birinci Dünya Savaşı koşulları içinde 1916'da Venizelos önderliğinde başarıya ulaşan Cumhuriyetçi hareketin üssü yine Selânik'tir.⁷ İlginç bir rastlantı olarak da Venizelos hareketinin Selânik'te yer aldığı bina, İttihat ve Terakki'nin merkez-i umûmî binasıdır.⁸ Böylece Selânik, Atina aristokrasisine karşı da ikinci bir burjuva devrimine merkezlik etmiş olmaktadır.

Bu örnekler, Selânik ve Makedonya'nın toplumsal yapısının ve geçirdiği dönüşümlerin yakından tanınmasının, İttihat ve Terakki hareketinin doğru olarak değerlendirilebilmesi için kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır.

Makedonya ve onu denetleyen merkez olarak Selânik'in özelliklerinin İttihat ve Terakki hareketi üzerindeki etkilerini incelerken, iki ayrı yol tutulabilir. Bunlardan *birincisi* Makedonya'yı bir bölge olarak incelemek, bölgeye özgü ekonomik, sosyal, etnik vb. niteliklerin hareketi belirleyici özellikleri üzerinde durmaktır. *İkincisi*, Makedonya bölgesinin iç özelliklerinden çok, bu bölgenin İstanbul'a göre konumu üzerinde durmaktır. Bu halde Selânik hareketi İmparatorluğun merkezi ile çevresi arasındaki çelişkilere dayanılarak açıklanacaktır. Aslında bu iki yol birbirini yadsımamakta, birbirini tamamlamaktadır. Selânik ve Makedonya'nın özelliklerini merkeze göre konumları belirlemektedir. Bu nedenle bu çalışmada her iki yol bir arada, birbirini tamamlayıcı olarak kullanılacaktır.

Önce, Selânik ve Makedonya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik yapısına nasıl uyum sağladığı, üretim teknolojisi, üretimin örgütlenmesi, bunlara paralel olarak sınıfsal ve etnik farklılaşması ve di-

7 Birinci Dünya Savaşı'nda Makedonya'ya çıkan Müttefik Ordularının Kumandanı Sarrail, Fransa'da sol çevrelerin desteğine sahipti ve "mason"du. 1890'da Dreyfus hadisesinde Dreyfus'e olan sempatisini gizlememişti. Makedonya'da bulunduğu sırada da Cumhuriyetçileri ve Venizelos'u desteklemekten geri kalmadı. Alan Palmer, *The Gardeners of Salonica*, Simon and Schuster, New York, 1965; G. Ward Price, *The Story of Salonica Army*, Hodder and Stoughton, 1917.

8 Alan Palmer, a.g.e., s.95.

ni örgütlenmesi arasında nasıl bir denge kurulduğu incelenecektir. Sonra bu denge halindeki düzen içinde kapitalizme açılmanın ne tür dinamikler yarattığı; ne tür sınıfsal, etnik ve dini farklılaşmalar doğurduğu gösterilecektir. Kapitalistleşme sürecinin ortaya çıkardığı bu farklılaşmalar, ortaya çıkan toplumsal ve siyasal akımların temellendirilmesinde kullanılacaktır. Böylece İttihat ve Terakki hareketinin Makedonya'daki toplumsal dayanakları belirlenmiş olacaktır.

SELÂNİK VE MAKEDONYA'NIN COĞRAFİK KONUMU

Selânik, Vardar Vadisi'nin ucunda yer almış, önemli konumsal üstünlükleri olan bir liman şehridir.⁹ Tarih boyunca bu konumsal üstünlüğünden yararlanarak Vardar Vadisi'nin artı ürününü denetleyen bir merkez olmuştur. Selânik şehrinin kontrol ettiği hinterland, Makedonya'dır. Bir şehrin hinterlandı, ulaşım ağına, teknolojisine ve siyasal gelişmelere göre zaman içinde değişim gösterir. İnceleme konumuz olan dönemde Makedonya; üç Osmanlı eyaleti, Selânik, Manastır ve Kosova'dan meydana gelmektedir.

Selânik şehri, siyasal düzeninin kendisine tüm Makedonya'yı kontrol etme olanağı verdiği zamanlarda her yönden büyük gelişme göstermiştir. Ama tarih içinde siyasal nedenlerle bu hinterlandın tümünü kontrol olanağı bulamadığı dönemler olmuştur. Bu dönemlerde Selânik'in hinterlandını denetleyen liman Ragusa olmuştur. Bir başka deyişle, Selânik ve Ragusa arasında bu hinterlandın denetlenmesinde bir yarışma söz konusudur.¹⁰

Selânik ve hinterlandının Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolüne geçişi bir anda olmamış, zaman içinde gerçekleşmiştir. Hinterlandın Osmanlı topraklarına katılışı 1354-1402 arasında gerçekleşmiştir. Buna karşılık Selânik şehrinin Venedik'ten alınışı 1430'da olmuştur. Bu

9 Vardar Vadisi, Ege Denizi'ni Doğu Avrupa'ya bağlayan tek ticari yoludur. Bu vadinin ucundaki Selânik Limanı Süveyş'e, İstanbul, Riyeka ve Triyeste'den yakın olmak açısından da konumsal üstünlüklere sahiptir. John Baxevanis, *The Port of Thessaloniki*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1963.

10 George W. Hoffman, "Thessaloniki, The Impact of A Changing Hinterland", *East European Quarterly*, n.1, 1968, s.12-15.

Selânik'in 1686'da çizilmiş bir gravürü

geçen süre içinde, Selânik'in hinterlandı ile olan ilişkilerindeki zayıflamanın, şehrin ekonomik yapısında da kendini gösterdiği söylenebilir.

16. YÜZYILDA OSMANLI DÜZENİNİN MAKEDONYA'DA KURULUŞU

Osmanlı İmparatorluğu Selânik ve Makedonya'yı aldıktan sonra oraya da, 16. yüzyılda en gelişmiş haline ulaşmış olan, "klasik" düzenini getirdi. Bu düzen içinde, toplumsal yapıda iki ayrı yönde farklılaşma görülmektedir. Osmanlı toplumu yatay olarak dini ve cemaatsal boyutlarda "millet"ler halinde farklılaşıyordu. Osmanlı toplumunun klasik şeması içinde, din ve cemaat esasına göre; a) Müslüman, b) Rum-Ortodoks, c) Ermeni, d) Musevi olmak üzere dört "millet" in varlığı tanınıyordu. Bu toplumda işbölümüne göre düşey, sınıfsal bir farklılaşma da vardı. Her "millet" kendi içinde; a) askeri sınıf, b) ilmiye sınıfı, c) tüccarlar ve sanatkârlar, d) köylü ve reâyâ olarak katmanlara ayrılmıştı.

Makedonya'ya Osmanlı düzeninin gelmesi demek, böyle bir farklılaşma düzeninin getirilmesi demektir. Makedonya'nın özel durumunu incelerken, bu klasik düzenin özelliklerini tartışmaktan çok bunun yerel koşullara nasıl uygulandığı üzerinde durmak gerekir. Bunun uygulamasıyla, yukarıda özetlenen şemaya göre Makedonya'da nasıl bir "millet"ler farklılaşması yaratıldığı ve her bir "millet" içinde nasıl bir sınıfsal farklılaşma yaratıldığı gösterilerek incelenmeye çalışılacaktır.

"Millet" farklılaşması Makedonya'daki toplumsal hareketlerde çok önemli bir belirleyici haline geleceği için, bu tür bir örgütlenmenin nitelikleri üzerinde durmakta yarar vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda her millet kendi içinde, dini, kültürel ve ekonomik faaliyetler bakımından oldukça serbest bir biçimde örgütlenebiliyordu. İmparatorluğun tümünde dini bir grup olarak örgütlenen milletlerin merkezi güçle ilişkileri, en üst kademe dini lider kanalıyla kuruluyordu. Her millet kendi dini kurumları içinde kademeli şekilde örgütlenmişti. Bu tür bir örgütlenme içinde dini liderler aynı zamanda önemli siyasal işlevler de kazanmış oluyordu.¹¹

Aslında böyle bir "millet" örgütlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun teokratik devlet anlayışının doğal bir sonucu olarak görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda hakim İslâm dini anlayışı içinde din ve devlet işlerinin bütünleşmesi ilke olarak kabul edilince ve başka dinlerin varlıkları yadsınamayınca, yapılabilecek tek şey, o dinlerin örgütlenmesine de bazı siyasal işlevler yüklemek olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu "millet" anlayışı tamamıyla bir dini kategoridir. Değişik dillere sahip etnik gruplar, bu "millet" anlayışı içinde, aynı grup içinde yer almaktadır. Örneğin Makedonya'da yer alan önemli etnik gruplar, Rum, Bulgar, Sırp, Ulah, Türk, Arnavut, Yahudi gibi çok sayıda olmasına karşın bunlar, "Müslüman", "Rum-Ortodoks" ve "Yahudi" gibi, üç millet içinde yer alacaktır. Etnik farklılaşmaya dayanmayan böyle bir "millet" yapısı gelecek dönemlerde Makedonya'nın önemli toplumsal sorunlarından biri haline gelecektir.

11 N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute For Balkan Studies, Thessaloniki, 1967.

Osmanlılar Selânik ve hinterlandını ele geçirdikten sonra, hem köylerde hem şehirlerde yaptıkları nüfus yerleştirmeleri ile bölgedeki “millet”lerarası farklılaşmalarda önemli değişiklikler meydana getirdiler. Makedonya'nın Türklerin işgalinden önceki yapısı içinde hakim olanlar “Rum-Ortodoks”lardı. İşgalden sonra bunlar Rum-Ortodoks Patrikliği'ne bağlı bir millet olarak varlığını sürdürdüler. Yalnız, bu grup içinde yer alanların hepsi Rum değildi. Şehirlerde ve deniz kıyısı yerleşmelerde oturanlar Rumca konuşuyor olmasına karşın, özellikle kırsal kesimdekiler Bulgarca konuşuyordu.

Osmanlı işgali Rum-Ortodoks Patrikliği'nin gücünü azaltıcı değil, artırıcı bir etki yaptı. Makedonya'nın Sırbistan'a yakın kesiminde Sırp Patrikliği'nin hakimiyeti vardı. Osmanlılar 1459'da Sırbistan'ı aldıktan sonra bu patrikliği kaldırarak Rum-Ortodoks Patrikliği'ne bağladılar. Sırp Patrikliği tekrar ancak 1557'de, “Sokullu” döneminde kuruldu.

Bu dönemde Makedonya'nın “millet” yapısındaki en önemli değişiklikler, Osmanlıların yeniden nüfus yerleştirme politikaları ile gerçekleşti. İşgalden sonra yeni toprak düzeni kurulurken hem şehirlerle hem kıra “Müslüman” nüfus yerleştirildi. Öte taraftan “Müslüman”lığı kabul edenler de bu grubun sayısında önemli artış meydana getirdiler.

Osmanlılardan önce Selânik'te ve Makedonya'da çok az sayıda “Yahudi” vardı. Osmanlıların 15. yüzyıl sonlarında “Yahudileri” devamlı olarak bu bölgeye yerleştirmesi, Selânik'i Yahudilerin hâkim olduğu bir şehir haline getirdi.¹² Selânik'e ve Makedonya'daki diğer şehirlere iki ayrı grup “Yahudi” geldi. Avrupa'da 1470'lerden sonra oluşan anti-semitik hava, Macaristan ve Almanya'dan “Eskenazi”lerin gelmesine neden oldu. Mohaç Meydan Savaşı'ndan sonra alınan Budin'deki Yahudilerin bir kısmı da Selânik'e yerleştirildi.¹³

1492'de İspanya'dan, 1493'te Sicilya ve Güney İtalya'dan, 1497'de Portekiz'den uzaklaştırılan “Sephardik” Yahudilerinin önemli bir kısmı Selânik'e yerleştirildi.

12 Apostolos E. Vacapoulos, *A History of Thessaloniki*, Institute for Balkan Studies 1963, s.78.

13 M. Tayyib Gökbilgin, “Selânik”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.10, s.341-345.

Selânik'te Roma döneminden kalma Golden Gate'in bir gravürü (19. yüzyıl başı)

1519 "tahrir" kayıtlarına göre Selânik şehrinde şöyle bir "millet" farklılaşmasına ulaşılmıştı:

- 1374 hane Müslüman, (282) mücerredi ile
- 1087 hane (Rum-Ortodoks), (55) mücerredi ile
- 3174 hane Musevi, (930) mücerredi ile

Selânik şehrindeki bu yapı tüm Makedonya'yı yansıtmıyordu. Çünkü kırsal kesime "Yahudi"ler yerleştirilmemişti.

16. yüzyıldaki milletlerarası farklılaşmayı gördükten sonra bunların içindeki sınıfsal farklılaşmanın özelliklerini inceleyelim. Bu dönemin sınıfsal yapısındaki en dinamik unsur olan tüccar sınıfının oluşumu ve bölgenin bu yönden özellikleri üzerinde durmak gerekir. Osmanlılardan önce de Selânik'te çok zayıf olmayan bir tüccar kesimi bulunduğunu 1342'de çıkan Zeolot İsyanı kanıtlamaktadır;¹⁴ loncalarda çalışanlar, bu tüccar kesimine karşı başkaldırmıştır.

14 George W. Hoffman, *a.g.m.*, s.15.

16. yüzyıl, Selânik ve çevresindeki tüccar sınıfların gelişimi için elverişli koşullar getirdi. Balkanlardaki tüm tüccarlar gibi, Selânik ve Makedonya'daki tüccarlar da hem iç hem de dış pazarların gelişimi ile karşılaştılar; Osmanlı toplumu içinde bulunmanın ayrıcalıklarından da yararlandı. 15 ve 16. yüzyıllarda Balkanlarda hızlı bir şehirselleşmenin oluşu, Selânik'in ticaret kesiminin gelişmesinde önemli rol oynadı. Bu dönemde Balkanlarda 115 şehirselleşme vardı. Bunlar arasında İstanbul, Edirne, Selânik, Sofya gibi büyük şehirlerin bulunması, bu şehirlerin beslenme sorunlarının çözülebilmesi için¹⁵ ticaretin kontrol altına alınmasını gerektiriyordu. Tarımsal artı-ürün akımının denetlenmesi zorunluluğu, Karadeniz ticaretinin Osmanlı olmayanlara kapanmasını gerektirdi. Önce Venediklilere ve Cenevizlilere kapanan Karadeniz ticareti daha sonra Ragusalılara da kapanarak, 1590-1783 döneminde Osmanlı olmayanlara tamamen kapalı hale geldi.¹⁶ Bu gelişmelerin yanı sıra 16. yüzyılda hızlı nüfus artışı da (Barkan'a göre 1525-1575 arasında nüfus artışı % 68 oldu), iç pazarın büyümesine yardımcı oldu. Bu olanaklar ticaret kesiminin gelişmesini sağladı; ilk dönemlerde yararlananlar Yahudi, Müslüman ve kısmen de Ragusalı tüccarlar oldu. 16. yüzyılın başlarında Rum-Slav gruplar arasında ticaret kesimi güçsüz kaldı, bunlar ancak yüzyıl sonlarında kısmi bir gelişme gösterebildiler. Yahudiler içinde de etkin olanlar, zengin ve iyi eğitilmiş Sephardikler oldu.

16. yüzyılın teknolojik olanakları içinde ticaretin gelişmesi iki ayrı gelişmenin de birlikte yer almasını gerektiriyordu. Bunlardan *birincisi* gelişmiş ve güvenli bir yol ağı, *ikincisi* ise şehirler arasında farklılaşmış tarım dışı üretim. Osmanlıların batıya doğru ilerlemesinin devam ettiği bu dönemde yol sisteminin geliştirilmesi yalnız ticari değil, askeri amaçlar için de gerekliydi. Bu nedenle Makedonya'nın alınması ve yol sisteminin örgütlenmesi sırasında, yol ağı üzerinde özellikle

15 N. Todorov, "Genesis of Capitalism in the Balkan Provinces", *Explorations in Economic History*, Sofia, 1960, s.4.

16 Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, Haziran 1960, s.238.

yaylalarda ve geçitlerde yer alan mahalli topluluklara, verilen görevler karşılığı yerel otonomiler tanımlardı. Bunlar yolların güvenliğini sağlayacaklar, buna karşılık vergi ödemeyeceklerdi. Rum-Ortodoks olan ve "armatoles" diye adlandırılan bu grupların, Makedonya'nın sınıfsal dinamiği açısından ilerideki yıllarda önemli işlevleri olacaktır. Bu grupların kolayca pazarlayabileceği yün, deri, peynir gibi ürünleri vardır; köylüler gibi toprağa bağlı değildir ve yol bilgilerine sahiptirler. 16. yüzyıl sonlarında Rum-Ortodoks tüccar sınıfının bir kesimi, bu grup içinden yetişecektir.

16. yüzyılın ulaşım teknolojisi içinde ticaretin canlanabilmesi için şehirlerde, aynı zamanda, tarım-dışı üretimin gelişmesi gerekir.¹⁷ Özellikle Selânik böyle bir gelişme gösterdi. Yahudiler, Selânik çuhası ve keçesi ile halıcılıkta ihtisaslaştılar. 40.000 Yeniçeri için mavi ve yeşil renkli yünlü kumaş imal ediyorlardı.¹⁸ Selânik'te ayrıca baruthane kurulmuştu. Yahudiler 1510'da Selânik'te, İstanbul'da 1494'te kurdukları matbaaya benzer bir matbaayı işletiyorlardı. Ayrıca Sidre Kapısı'ndaki demir madenleri ve Kalemerya tuzlası şehrin ekonomisine yardım ediyordu.

Selânik'e Yahudilerin yerleştirilmiş olması, şehirde seçkin bir bilginler topluluğunun oluşmasına olanak sağladı. Şehrin "Yahudi" sakinleri arasında ünlü doktorlar ve bilim adamları yer aldı. Şehir içinde ihtisaslaşma oldukça gelişmiş bir düzeye ulaştı.

18. yüzyılda Selânik'li bir Yahudi tüccar

17 İlhan Tekeli, "Evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire and Turkish Republic", John Friedmann ve William Alonso (Ed.), *Regional Policy*, The MIT Press, Cambridge, 1975.

18 Apostolos Vacalopoulos, "A History of Thessaloniki", çev. Osman Öndeş, "Asırlar Boyunca Selânik", *Hayat Tarih Mecmuası* ilavesi, İstanbul, 1972.

Osmanlı İmparatorluğu'nun "milletler" arasında ve "sınıflar" arasındaki farklılaşmış yapısında bu dengenin korunmasını sağlayan, dinsel inanç sisteminden "loncalar"a kadar uzanan kurumsal yapılar vardır. Bu kurumlar ve inanç sistemleri toplumun hâkim sınıflarının ideolojilerini yansıtmaktadır. Oysa toplumda kaybeden sınıflar da vardır. Bu tür toplumlarda kaybeden sınıfların ideolojileri genellikle yeni heretik dini akımlar olarak ortaya çıkmaktadır. 16. yüzyıl yapısı içinde yeni bir heretik akım yoktur. Ama Makedonya'nın Osmanlılara geçtiği dönemde, bu tür akımlar ortaya çıkmıştır. Şeyh Bedrettin hareketinin Makedonya'da önemli ölçüde yaygınlık kazandığı bilinmektedir.¹⁹ Öte yandan Bektaşiliğe benzer özellikleri olan "Bogomilik" bu yörede gelişmiş bir heretik harekettir. Makedonya'nın Osmanlılara geçiş döneminde ortaya çıkan bu dini akımların, ezilen kesimlerin ideolojisi olmanın yanı sıra "milletler-dinler" arası olma niteliği de vardır. Bu nitelik, dinler arası geçişleri yumuşatan bir rol oynar.

17 VE 18. YÜZYILDA MAKEDONYA'DAKİ DÖNÜŞÜM

16. yüzyıl içinde Selânik ve hinterlandı Makedonya'da oluşan yapının 17 ve 18. yüzyıllarda geçirdiği dönüşümde temel dinamiği, bölgenin iç ve dış ticaret işlevlerinin örgütlenmesindeki değişimler tayin etti. Bölgenin ticaretindeki değişmeye paralel olarak, her "millet" içindeki ticaret kesiminin birbirine göre konumunda da, önemli değişiklikler oldu. Bu değişiklikler gelecekteki dönemlerin siyasal hareketlerinin nedenlerini hazırladılar. Ticari ilişkilerde Makedonya'yı etkileyen temel değişiklikler şunlar olmuştur:

Batı'da, Atlantik kıyısındaki gelişmeler sonucunda Doğu Akdeniz ticaretinde Fransa, İngiltere, Hollanda etkin bir rol oynamaya ve bu ticareti kontrol etmeye başladılar. Nitekim Selânik'te ilk olarak 1685 yılında Fransız Konsolosluğu açıldı. Onu 1718'de İngiliz Konsolosluğu izledi.²⁰ 18. yüzyılın ikinci yarısına ulaşıldığında Selânik'te Fransa, İngiltere, Venedik, Hollanda konsolos; Almanya, Danimarka,

¹⁹ Abdülhakî Gölpinarlı, *Sınavna Kadsioğlu Şeyh Bedrettin*, Eri Yayinevi, 1966.

²⁰ George W. Hoffman, *a.g.e.*, s.16.

Napoli ve Ragusa konsolos yardımcısı bulunduruyordu. 18 yabancı "ticarethane" vardı. Bunlardan 11'i Fransız, 2'si İngiliz, 1'i Avusturya, 1'i Venedik, 1'i Livornolu Yahudi tüccardı. Ayrıca 1'i Alman, 1'i Fransız korumasındaki tüccarlardı.²¹

Bu dönemde Osmanlı ticaretinin yapısı 16. yüzyıla göre önemli değişime gösterdi. 16. yüzyılda mamul madde ihraç eden Osmanlı İmparatorluğu batıdaki teknolojik gelişmeye uyum gösteremediğinden, mamul madde ithalatçısı haline geldi; buna karşılık hammadde ihraç ediyordu. Aslında Batı'daki sanayi gelişmesi ve şehirleşme hem sanayi hammaddelerine talebi artırmıştı hem de şehirlerin beslenmesi için gerekli hayvan ürünleri ve tahılın pazarını genişletmişti. Bu gelişme toplam dış ticaret miktarını azaltmamış, artırmıştı. Bu nedenle de tüccar kesimi yükselmesinin sürdürüyordu. Makedonya ve Teselya 18. yüzyılın ikinci yarısında hububatının yüzde 40'ını, pamuk ve tütününün yüzde 50'sinden fazlasını ihraç ediyordu. İhracattaki bu gelişme 18. yüzyıl sonunda, Amerika'nın ucuz hammadde ihracına başlamasıyla duraklayacaktır.

Ticaretin niteliğindeki gelişme, örgütlenmesinde de önemli değişiklikleri gerektirdi; bir yandan tarımsal ürünün kırsal alandan toplanarak, dış ülkelere gönderilmesi gerekiyordu, öte yandan dışarıdan gelen malların bölgenin iç noktalarına ulaştırılması sağlanmalıydı. Bu işlevleri yabancı tüccarların yapması olanağı yoktu, yerli araçlara ihtiyaçları vardı. Bu işlevleri yerine getirenlerin ise belli ayrıcalıklar kazanması doğaldır. Bu yeni ticaret biçimi Balkanlarda deniz kıyısından 50 ve 200 km. içeride iki fuar zincirinin oluşmasına neden oldu. Fuarlara 50.000 kişi katılıyordu.²² En üst kademedeki çok yönlü fuar ise, bölge merkezi olan Selânik'te yer alıyordu ve artık köylülerin bir kısmı ürünlerini Selânik'te satmayı yeğliyordu. Makedonya'nın ticarete tam olarak açılması 18. yüzyıl sonunda sağlanmıştı.

18. yüzyılda Orta Avrupa'nın sanayileşmesi Makedonya'nın pamuk, yün gibi sanayi hammaddesi ürünlerine Avusturya'nın talebi-

21 A. E. Vacalopoulos, *a.g.e.*, s.98.

22 Traian Stoianovich, *a.g.m.*, s.261.

ni doğurdu. Bu ise Pasarofça Anlaşması'ndan sonra Makedonya'nın Avusturya ile karayolu bağlantılarını ve ticaretini geliştirdi.

Bu dört faktör, Makedonya'nın ticaretini belirlerken, hangi "millet" tüccar kesiminin diğerlerine üstünlük sağlayacağını da belirliyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu koşullar "Rum-Ortodoks" tüccarlarının hızla yükselmesine neden oldu.

Makedonya'nın ticaretine Fransızlar ve İngilizler hâkim olurken, toplayıcı ve dağıtıcı fonksiyonları "Rum-Ortodoks" tüccarlar eliyle görmeyi yeğliyorlardı. Örneğin 18. yüzyılın başında Fransız konsolosu, Rum tüccarlarını Kavala, Volos, Zagora, Skopelos gibi ticari merkezlere fahri konsolos olarak atadı. Böyle bir ticaret örgütlenmesinde, Yahudi tüccarların değil de, Rum tüccarların seçilmiş olmasının çeşitli nedenleri vardır. Musevi tüccarlar, başta Selânik olmak üzere, daha çok büyük şehirlerde toplanmıştır; yeni ticaretin gerektirdiği şekilde tüm Makedonya'ya yayılmış değildir. Bu nesnel koşullar Rum tüccarlara üstünlük sağlamıştır. Bu üstünlüğün bilincinde olan "Rum-Ortodoks" gruplar 17. yüzyılın yarısından sonra özellikle küçük şehirlerde Musevilere karşı vaziyet almışlar, onların yayılmasını engellemişlerdir. Makedonya'daki ticareti kontrol etmekte yarışan İngilizlerin de rakiplerini değil, "Rum-Ortodoks" tüccarları kullanmış olması, bunların nesnel üstünlüklerinin bir başka kanıtı olmaktadır.

"Rum-Ortodoks" tüccarların kazandığı bu üstünlükte, özellikle 1650'lerden sonra Rumların merkezi yönetim mekanizmasında kazandıkları denetim gücünün etkilerini de unutmamak gerekir. Babıâli'de 1650'den sonra tercümanlık kadrolarında elde ettikleri tekelci kontrol, onların dış ilişkilerdeki etkinliğini artırdı. 1716'dan sonra zengin Rum tüccarları olan Fanaroitler, Eflâk ve Boğdan beyliklerini tekellerine aldılar.

Osmanlılar, Makedonya'yı kontrollerine geçirdikleri sırada oluşturdukları yol sisteminin koruyuculuğunu, özel ayrıcalıklarla "armatoles"lere vermişlerdi. Armatoles'ler yeni koşullar içinde "katır kervanları" ile yürütülen ticaretin örgütleyicisi oldular. Bu onların içinde, yeni ticaret araçları ve sermayesi türemesine olanak verdi.

Daha önceki bölümde gördüğümüz gibi Makedonya'da ticaretin gelişmesinde Karadeniz'in Osmanlı olmayan tüccarlara kapanmasının rolü büyüktü. 1774 ve 1793 anlaşmalarından önce Rus ticaret gemilerine, sonra da Avusturya, İngiliz, Fransız ve Prusya gemilerine Karadeniz ticaretinin açılmış olması, Rumların aleyhine çalışmadı. Rusya'da bu konuda ihtisaslaşmış tüccarların gelişmemiş olması, bu hakları Rus bayrağı altında Rumların kullanmasına sebep oldu. Rusya'nın Karadeniz limanlarına Yunan denizcileri, tüccarları yerleşti.

17 ve 18. yüzyıllarda devamlı bir yükselme gösteren Rum-Ortodoks ticaret kesimi, 18. yüzyılın son döneminde, Avusturya ve Orta Avrupa ticaretinde "Yahudi" tüccarlara göre gerilediler. 1796'da Avusturya vatandaşı olma hakkını kazanan Yahudiler, Avusturya ve Eflak-Buğdan'da, daha Yunan Bağımsızlık Savaşı başlamadan Rum ticaret kesimini geriletmişlerdi.

Daha önce Osmanlı "millet" sisteminin özelliklerini incelerken çeşitli etnik grupların aynı "millet" içinde toplandığını görmüştük. Bu dönemde Rum-Ortodoks milleti içinde Rumlar yanı sıra Ulah, Slav ve Bulgar da yer alıyordu. Bu grupların zenginleşmiş tüccar kesimi ticaret dili olarak Rumca'yı kullanıyor ve kendi etnisitelerini aşan bir tüccar kesiminin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Ama zaman içinde bu bütünlük ortadan kalkarak, "Rum-Ortodoks" ticaret kesimi içinde etnik farklılaşmalar ortaya çıktı. Makedonya'daki siyasal hareketlerin iç dinamiği bakımından en önemli farklılaşma, Bulgarlar arasında ticaret kesiminin oluşmasıdır. Bulgaristan'ın İstanbul, Edirne, Filibe, Sofya gibi büyük şehirlerin yakın hin-

19. yüzyıl başlarında Selânik'li bir Ermeni

terlandını teşkil etmesi, bu yöre üstünde “Artı-ürün” yüksek düzeyde kontrolüne neden oluyordu. 1750'lere kadar Bulgarlar ticarete etkinlik kazanamadı. 1750'lerden sonra Rodoplar'daki Bulgarlar Rusya ve Macaristan'da uzun ticari yolculuklara çıkmaya başladılar. 1780'lerde Edirne ve Filibe'de “Rum”, “Yahudi”, “Ermeni” tüccarları arasında “Bulgar” tüccarlar da yer alıyordu.

Gördüğümüz gibi, “Rum-Ortodoks” ticaret kesimi kendi içinde farklılaşmalar göstererek yükselirken, 1650'lerden sonra Makedonya'daki “Yahudi” ticaret kesimi önemini görece olarak kaybetmişti. Yahudilerin gücünü kaybetmesinde iki faktör bir arada çalıştı. Bir yandan Batı'da ve Atlantik çevresindeki ekonomik gelişmeler yetişkin “Yahudi” ticaret sermayesine iş olanakları yaratıyordu. Osmanlı “Yahudi”lerinden dışa göç başlamıştı. Öte yandan yükselen “Rum-Ortodoks” tüccarlar “Yahudi” tüccarlara karşı bir akım oluşturuyordu. Böylece 17. ve 18. yüzyıl içinde Selânik'te Yahudi tüccarlarının denetimi zayıfladı. 18. yüzyıl içinde kaybeden “Yahudiler” özellikle İspanya kökenli olanlarıydı. Livorno'dan gelen İtalyan kökenliler ile Portekiz kökenliler, Fransızların korumasından yararlanarak daha önceki dönemdeki faaliyetlerini sürdürdüler.

Ticaret kesiminde kaybeden “millet” sadece Yahudiler değildi. 16. yüzyılda diğer “milletler”den az olmayan bir ticari faaliyet içinde olan “Müslüman” tüccarlar da önemlerini kaybettiler. Bu grup daha çok yerel ölçekte ticaret ile uğraşır hale geldi.

Makedonya'nın ticaretindeki bu yapı değişikliğiyle hububat, deri, yün, ipek, yağ, balmumu, tütün, pamuk gibi tarım ürünlerine dış talebin artışı karşısında, toprak kesimi kazanan grupların en önemlilerinden biri haline geldi. Piyasaya arz için tarımsal üretim yayıldı; 1720-1800 yılları arasında Makedonya'nın pamuk üretimi üç kat arttı. Toprak sahipliğinin önemli bir servet kaynağı haline geldiği bu dönemde, kırdan oluşan “artı ürün”ün köylünün elinden alınmasında değişik mekanizmalar bir arada oluştu. Başlıca dört mekanizma kendisini belli etmektedir. Bu mekanizmalardan *birincisi* bu dönemde çözülen tımar sisteminin yerine ayanların ve beylerin elinde ya da denetiminde

yeni bir tarımsal üretim sürecinin başlamasıdır. Mekanizmalardan *ikincisi*, tımar sisteminin çözülmesinden sonra tarımsal kesimden alınan vergilerde “iltizam” usulünün yaygınlaştırılmasıdır. Ticaret kesiminde biriken sermayenin kullanılma yerlerinden biri olarak, “iltizam” usulüyle “aşar” toplanmasının finansmanı karşılanmıştır. Aşarın toplanmasında bu yolun benimsenmiş olması köylülerin üstündeki baskıyı artırmıştır. Kırsal kesimde oluşan artı-ürünün köylülerin elinden alınmasının *üçüncü* yolu Klepht, Hayduk vb. çetelerin örgütlenmesi oldu. Şehirdeki yöneticiler ve mülk sahipleri, bu çeteleri örgütleyerek köylüleri kendilerinden “korunma” talep etmeye zorladılar. Böylece Makedonya köylüleri ödedikleri “aşarın” dışında ayrıca bir de “koruma” parası ödemek durumunda kaldılar. Artı ürünün köylünün elinden alınmasında *dördüncü* mekanizma, verilen borç karşılığı yapılan ön alımlardır. Tarım kesiminin piyasa için ihtisaslaşmış üretime geçişi, kredi talebini doğurur. Bu krediyi verecek kurumların örgütlenmemiş olması, ticaret kesimine, üreticiye gelecekteki ürünü karşılığı kredi vererek, bu malları ucuza almasına olanak sağlamaktadır.

Bu dört mekanizma elverişli dış koşulların tarım kesimine getirdiği olanakların, köylünün eline geçmeden, şehirlerdeki yönetici ve ticaret kesimlerine akmasını sağlamıştır.

17 ve 18. yüzyıllar içinde “loncalar” içinde örgütlenmiş olan üreticiler, tüm Osmanlı İmparatorluğu içinde olduğu gibi Selânik ve Makedonya’da da kaybeden gruptu. Bir yandan Batı’dan gelen maddelerle yarışamayarak pazar kaybederken, öte yandan hammadde sağlanmasında Batı ile rekabet etmek zorunda kalıyorlardı; bu zorluklara rağmen varlıklarını koruyorlardı. Bunu da daha çok, üretimlerini Batı ürünlerinin daha girmediği alanlara yönelterek sağlıyorlardı. Loncalar içindeki üreticilerin bu gelişmeye karşı koyabilmesi ancak, “Lonca” düzeni dışında kapitalistleşme sürecine girmesi ile olanaklıdır. Bu ise Lonca içinde bir kesimin kaybını gerektirecekti. Bu yönde zorlamalar, Osmanlıların 1773’te III. Mustafa zamanında “lonca”lara otonom statüler sağlanmasını doğurdu. Bu düzenleme ile her “lonca” güçlü cezalandırma hakları elde etti. Bu haklar daha çok “loncalar”ın varlık-

Sabatay Sevi'nin Müslümanlığı kabul etmesinden sonra çizilmiş bir portresi

larını korumasını sağlamaya dönük düzenlemelerdi.²⁴ 17. yüzyılda, Evliya Çelebi'nin tespitlerine göre, Selânik'te 3060 adet küçük sanatkâr dükkânı vardı ve üretim "loncalar" içinde sürüyordu.²⁵

Selânik ve Makedonya'nın üretim düzenindeki bu dönüşümler "milletler" in kendi aralarındaki dengede, şehir ve kırsal alanlardaki dağılımlarında önemli değişiklikler meydana getirdi. Daha önce özetlenen değişiklikler yönünde nüfusun mekândaki dağılımı da değişme gösterdi. Rum-Ortodoks ticaret kesiminin yükselmesi, bu kesimin şehirlerde payının artmasını sağladı; öte yandan kentlerde "Yahudi" nüfusu azaldı. 1664'te Selânik'te 40.000 düzeyinde olan Yahudi nüfus, bir yandan göç ve öte yandan

bir bölümünün de Sabatay Sevi'yi izleyerek din değiştirmesi ile önemli ölçüde azaldı ve 1783'te 18.000 düzeyine indi.²⁶

17. yüzyıl içinde Selânik şehrinde 56 Musevi, 46 Müslüman, 16 Rum-Ortodoks mahallesi vardı.²⁷ 18. yüzyıl sonunda kentte denge önemli ölçüde değişmişti. 18. yüzyılın ikinci yarısında nüfusu da artan Selânik'te Museviler nüfusun yüzde 50'sinden yüzde 20'sine düşmüş, Yeniçerilerin de yerleşmesiyle Müslüman nüfus yüzde 30'dan yüzde 55'e yükselmmişti. Bunun yanı sıra Rum-Ortodoks nüfus da yüzde

23 A.g.m., s.279.

24 N. Pantazopoulos, "Community Laws and Customs of Western Macedonia Under Ottoman Rule", *Balkan Studies*, c.2, 1961.

25 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Türkçeleştiren Zuhuri Danışman), Onikinci Kitap, s.100-110.

26 Traian Stoianovich, *a.g.m.*, s.247.

27 Apostolos E. Vacalopolos, *a.g.e.*, s.83-94.

20'den yüzde 25'e çıkmıştı.²⁸ 1790'dan sonra Ali Paşa'nın baskısı ile artan göçler şehrin Rum-Ortodoks nüfusunu daha da arttırdı. Bölgenin ekonomik ve sınıfsal yapısındaki dönüşümler etkisini, her "millet" içinde çıkan yeni dini akımlar ve "cemaat" örgütlenmesindeki biçim değişikliklerinde gösterdi.

17. yüzyılın ikinci yarısında kaybeden "Yahudi" kesimi içinde bir kurtarıcı olarak Sabatay Sevi ortaya çıktı. Katı dini kuralları savunuyordu ve Osmanlı sultanını devirerek, "David" in krallığını yeniden kuracaktı. Yakalanarak Edirne'de 1666'da sultanın karşısına çıkarıldığında Müslümanlığı kabul etti; özellikle zengin "Museviler" onu izlediler.²⁹ Böylece Selânik'te yeni bir toplumsal kategori doğdu. "Dönme" ya da "avdeti" diye adlandırılan, Müslümanlık ile Musevilik arasında bir grup oluşturdu.

Ticarette kaybetmesine ve böyle bir bölünme geçirmesine rağmen Musevi grupların cemaat organizasyonları etkinliklerini özellikle bu dönemin başlarında koruyordu. Bu etkinliklerden en önemlisi ciddi ve düzenli eğitim faaliyetleridir. Kâtip Çelebi o dönemde Selânik'te "Hora" adlı bir Musevi okulu bulunduğunu, bu okulun zengin bir kütüphanesi, 200'ü aşkın öğretmeni, 1.000'den fazla öğrencisi olduğunu, öğrencilerini 4-5 yaşından 30-40 yaşına kadar eğitimine devam eden tüm yaş gruplarının oluşturduğunu belirtmektedir.

Rum-Ortodoks ticaret kesiminin yükselmesi, bu millet içindeki örgütlenme biçimini etkilediği gibi, yeni siyasal hareketlerin de hazırlayıcısı oldu. Rum ticaret burjuvazisinin gelişmesinin ilk önemli siyasal etkisi kendisini, Rum-Ortodoks Patrikliği'nin yapısında yapılan reformda gösterdi. Patriklik de, Osmanlı yönetim sistemi gibi çok merkezi ve patriğin mutlak denetimi altında idi. Samuel P'in 1764-1768 arasında patriklik yaptığı dönemde, yönetim desantralize edildi. Mahalli güçler ve tüccar kesimi açıkça belirtilerek kilisenin yönetiminde söz sahibi yapıldı. Oniki kişilik cemaat meclisleri kuruluyordu. Ayrıca

²⁸ Traian Stoianovich, *a.g.m.*, s.251.

²⁹ Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1973 ve *S.Galip, Belgelerle Türkiye'de Dönmeler ve Dönmelik*, Kıraçlı Yayınları, İstanbul, 1977.

cemaatin mallarının yönetimi için komiteler oluşturulacaktı. Bunlar arasında kurulan dört kişilik bir komitede, iki tüccar iki de cemaat üyesi yer alacaktı ve bu komite, kiliselerin finansmanını yönetecek, cemaat üyelerinin ne kadar ödeme yapacaklarını kararlaştıracaktı.³⁰

Rum-Ortodoks cemaati içindeki bu gelişme birçok yönden ilginçtir. Bu dönüşüm Rum-Ortodoks cemaati içinde, merkez-çevre arasındaki çelişkinin, çevrenin istekleri yönünde çözümlendiğini göstermektedir. Osmanlı sisteminin millet yapısı içinde Patrikliğin gücünün, İmparatorluğun büyümesine paralel olarak artması dolayısıyla, Patriklik merkezinde ayrılıkçı hareketlere karşı bir tutum vardır. Bu bakımdan Patrikliğin çıkarları ile, İmparatorluğun yöneticilerinin çıkarları üst üste düşmektedir. Merkez-çevre arasındaki çelişkinin çevrenin istekleri yönünde çözümlenmesi, daha sonra güç kazanan milliyetçi, ayrılıkçı hareketlerin gelişmesi için elverişli bir ortam yaratmıştır.

Cemaatlerinin örgütlenmesinde “serbest bir el” elde eden Rum-Ortodoks ve Sırp ticaret burjuvazisi, eğitimin yayılmasına önem verecek okullar kurulmasını teşvik edecektir. Eğitimin geliştirilmesi, gelişen ticaretin gerektirdiği bürokratik işleri görececek personelin yetiştirilmesi için gerekli olması yanı sıra, daha sonra gelişen “milliyetçilik” ideolojisini yaymakta da en önemli araçlardan biri olacaktır.

Rum-Ortodoks Patrikliği içindeki bu gelişmeler, olduğu gibi Sırpaların örgütlenmesine de yansımaktadır. Çünkü Rum-Ortodoks Patrikliği'nin yeniden düzenlenmesi sırasında güçlenmiş Rum-Ortodoks ticaret kesiminin de baskısıyla, daha önce bağımsız hale gelen Sırp Patrikliği 1766'da bağımsızlığını kaybetmiş ve Rum-Ortodoks kilisesine bağlanmıştır. Bu gelişmeler Rum-Ortodoks kilisesi içindeki yeniden düzenlemeleri Sırp kilisesinde de uygulanır hale getirmiştir. Makedonya, 17 ve 18. yüzyıllarda meydana gelen dönüşümlerle hem ekonomik taban hem de cemaat örgütlenmesi açısından yoğun milliyetçilik hareketlerine uygun hale gelerek, 19. yüzyıla giriyordu.

30 N. Pantazopoulos, *a.g.m.*

19. YÜZYILDA SELÂNİK VE MAKEDONYA'NIN İKONOMİK YAPISINDAKİ DÖNÜŞÜMLER

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dışa açılma süreci devam etti. Bu süreç içinde İmparatorluğun bir açık pazar haline gelişi 18. yüzyıl içindeki Selânik ve Makedonya'da geliştiğini gördüğümüz ticaret kesiminin işlevlerinde önemli değişiklikler meydana getirdi.

1815'te Osmanlı İmparatorluğu Tuna üzerindeki denetimini kaldırarak,³¹ Avusturya'dan Tuna kıyısındaki limanlara mal taşınmasını serbest bıraktı. Bu gelişme Selânik'in görelî önemini azalttı ve ticaretinde bir gerileme yarattı. Ticaret kesimi için asıl nitelik değişiklikleri 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'yla İngilizlere tanınan hakların diğer ülkelere de tanınmasıyla gerçekleşti. Artık yabancı ülkelerin tüccarlarının, Osmanlı pazarına girmek için, Osmanlı tebasından bir tüccara ihtiyacı kalmıyordu; malları Osmanlı tebasından olan tüccarlara satmak ve onlardan almak zorunda değillerdi. 1850-1863 arasında çıkartılan ticaret kanunları yabancı tüccarların üstünlüğünü pekiştirdi. Bu gelişmeler Osmanlı tüccarlarının görelî öneminin kaybolmasına neden oldu. Bu dönüşümde kaybeden Rum-Ortodoks tüccarlardı. Dünya kapitalizminin ulaştığı bu aşamada uluslararası ilişkiler, "Yahudi" tüccarlarının tekrar önem kazanmasına neden oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünya yeni emperyalizm çağına giriyordu. İngiltere tek endüstriyel güç olmaktan çıkmıştı. Avrupa'nın diğer ülkelerinde de oluşan finans kapitaler kendilerine yeni kârlı yatırım alanları bulmakta yarışıyorlardı. Avrupa'da oluşan finans kapitalin yeni pazar arayışında devletlerin dış siyasetleri bir araç haline gelirken, aynı zamanda yeni sosyal kurumlar geliştiriliyordu. Bu örgütlenmelerden biri de uluslararası "Yahudi" sermayesinin Ortadoğu'daki Yahudiliğin gelişmesini sağlamak için kurduğu "Aliance Israelite"tir. Bu örgüt 1848'den itibaren Batı'daki, özellikle Fransa'daki "Yahudi" sermayesi tarafından geliştirildi. Kurduğu okullar ve bunun içinde getirdiği liberalist ideoloji ile Ortadoğu Yahudiliğini yeniden ge-

31 George W. Hoffman, *a.g.e.*, s.19-23.

liştirmek, yeni sermaye akım kanalları açmak istiyordu.³² Bu faaliyetlerin Balkanlarda en yoğun olduğu yer Selânik'ti. 17. yüzyıldan beri önemini kaybettiğini gördüğümüz Selânik'teki Yahudi sermaye kesimi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tekrar yükselmeye başlıyordu.

Avrupa'da oluşan finans kapitalin geri kalmış ülkelerde kârlı yatırım alanları arama ve denetim alanları oluşturma istekleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde merkezin denetiminin artırılması isteklerinin birbirine uygun düşmesi sonucunda, 19. yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluk içinde altyapı yatırımlarına girildi. Gelişen ticaretin gerektirdiği haberleşmeyi sağlayacak telgraf ağı 1855-1864 arasında gelişti. Yabancı sermaye eliyle önemli limanları hinterlandına bağlayan ağaç dalı şeklindeki demiryolu ağları kurulmaya başladı. Gerçekte yabancı sermayenin yaptığı bu demiryolları İmparatorluğun iç bütünlüğünü sağlamaktan çok, bu bölgelerin yabancı ülkelerle bütünleşmesini sağlıyordu. İşte bu demiryolu yatırım alanlarının en önemli yörelerinden biri Selânik ve hinterlandı oldu.

1850'lerde yıllık ticaret hacmi 100.000 ton düzeyine ulaşan Selânik Limanı, 1871'de inşa edilmeye başlanıp, 1888'de Üsküp'e ulaşan Selânik-Üsküp-Mitrovitza Hattı ile ilk demiryoluna Avusturya sermayesi eliyle kavuştu. 1890'da Deutsche Bank'a 219 km.lik Manastır-Selânik Hattı'nı inşa imtiyazı verildi; demiryolu 1894'te Manastır'a ulaştı. Yine 1890'da Osmanlı Bankası'na ve bir Fransız grubuna, Fransızların işletmekte olduğu Şark demiryollarına Edirne'de bağlanarak Selânik-İstanbul bağlantısını kurmak için 550 km.lik demiryolu inşası imtiyazı verildi. Hinterlandı ile bağlantısı güçlenen ve dolayısıyla ticaret hacmi gelişen Selânik Limanı'nın inşaatına 1897'de başlandı; liman 1903'te tamamlandı.³³ Böylece dış denetime açık ya da sömürge ekonomilerin, bir liman ve onun etrafındaki ağaç dalları biçimindeki demiryollarından oluşan klasikleşmiş altyapı şeması tamamlanıyordu.

32 Elie Kedourie, *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies*, Praeger, New York, 1979, s.309.

33 Mehmet Cavid, "Müessesatı Nâhamız Rumeli Şimendiferleri", *Ulun-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, c.1, sayı I (1325).

Selânik hinterlandında tek bir yabancı güce değil üç yabancı güce demiryolu yatırım olanağı verilerek, hinterlandın kontrolü bir tek güce değil, yarışan güçler dengesine bırakılmış oluyordu. Bu güçler dengesinde bazı ilişkilerin kurulmaması için Osmanlılar özellikle dik-katli davranıyorlardı. Avusturya, Selânik ve hinterlandı üzerindeki denetimini artırmak, Selânik'i Avusturya'nın bir limanı haline getirmek için, Selânik-Mitrovitza Hattı'nı Sarajevo üstünden Viyana'ya bağlamak istiyordu. Yunanistan ise kendi demiryolları sistemini Selânik'e bağlamak istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu bu konuda gerekli izni vermeyerek,³⁴ yöreyi siyasal olarak savunmaya çalıştı.

Yabancı sermayenin girişimini, daha sonra göreceğimiz şehirsell altyapı şirketleri ile gelişen ticaretin ve yatırım faaliyetlerinin finansman ihtiyacını karşılayacak yabancı banka sermayesinin oluşumu tamamladı. Selânik ve hinterlandının kontrolünü ele geçirmek isteyen her yabancı güç ve milliyetçilik hareketi kendi bankasını, sigorta kuruluşlarını Selânik'e getirmişti. Selânik'te 1908'de Osmanlı Bankası, Selânik Bankası, Midilli Bankası, Orient Bank, Atina Bankası ile 15 banker bulunuyordu. Bankerler yerel sermayeyi temsil ediyordu. Çoğunluğu Yahudi bankerlerdi. Bunların içinde Müslüman isimleri de vardı, ayrıca 7'si İngiliz, 6'sı Fransız, 2'ser tanesi Yunan, Bulgar, İspanyol, Alman, İtalyan, 1'er tanesi Hollanda, Avusturya ve Osmanlı olan 26 sigorta şirketi çalışıyordu.³⁵

Sanayi kollarında kapitalistleşme süreci ticaretin ve tarımın kapitalist ilişkilere açılışına göre daha yavaş oluyordu. 18. yüzyılda "lonca" düzeni içinde üretim yapan sanatkârlar varlıklarını koruyorlardı. Sermaye birikimi sağlayan tüccarların bir kesimi bunların üretimini örgütleyerek kapitalist üretime geçme aşamasındaydılar. Osmanlıların "lonca" düzenini korumak istemeleri dolayısıyla, bu süre içinde kapitalist girişimciler bu geçişi loncalar ile çatışmadan gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Bu tür üretimin yerel pazara değil uzak pazarlara yönel-

34 Herbert Feis, *Europe The World's Banker, 1870-1914*, W. W. Norton and Company Inc., New York, s.293-312.

35 1325 (1909) *Senesi Selânik Salnamesi*, s.193-564.

mesi bu çatışmayı azaltıyordu. Ama bu koşullar içinde kapitalist üreticinin lonca sanatkârından farklılaşması çok yavaş bir süreç içinde oluyordu.

19. yüzyılda Osmanlı pazarının tam açık hale gelmesi bir taraftan lonca içi üretimin daha hızlı düşmesine sebep olurken, loncaya bağlı olmadan doğrudan ticaret kapitalinden sanayi üretimine geçiş de neden oldu. Selânik'te 20. yüzyılın başında 50 ile 200 işçi çalıştıran tekstil ve giyim dalındaki fabrikaların sayısı 11 tane idi; 15 matbaa vardı. Bunlardan başka tüm Selânik vilayetinde 30 kadar un fabrikası bulunuyordu. İpek, tütün, kâğıt, çivi, ispirto, sabun, bira, buz ve dökmeçilikte büyük üretim tesisleri kurulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun açık pazar içindeki korumasız ekonomisinin sağladığı olanaklar içinde, Selânik'te bu koşullara özgü bir sanayi doğmaya başlamıştır. Bu beraberinde bir işçi sınıfının oluşmaya başlamasını getirmiştir. P. Risal'e göre şehirde nakliyat hizmetlerinde çalışan 5.000 kişi ile birlikte, 20.000'e yakın işçi vardı.³⁶ Bunlar yer yer grev yapmaya başlamıştı. 1904 yılında reji görevlileri, 1905'te dokuma işçileri, 1906'da Alatini Tuğla Fabrikası işçileri grev yapmışlardı.³⁷

Daha önceki dönemlerde tarımsal kesimde piyasa için üretimin önemli ölçüde geliştiğini görmüştük. Ama Osmanlı toprak düzeninin bu konuda getirdiği sınırlamalar vardı. Bu sınırlamalar 1858 yılındaki Arazi Kanunnamesi ile önemli ölçüde kaldırılmış oldu. Yeni toprak düzeninde toprağın işleyene ait olması ilkesi getiriliyordu. Dolayısıyla ona verilen, artık kuru bir toprak mülkiyeti değildi. Ekeceği mahsule karar veriyor, toprak mirasçısına geçiyor, borç karşılığı rehin edilebiliyor ve bu yolla alacaklıya geçiyordu. Bu dönüşüm, tarımda kapitalist ilişkilerin güçlenmesine yardım etti.

Böyle bir dönüşüm, tarımsal kesimde tefeci-tüccar mekanizmasının da etkinliğinin artmasına olanak veriyordu. Mithat Paşa'nın tarımda kredi sorununu çözmek için Tuna vilayetinde örgütlemeye çalış-

36 P. Risal, *La Ville Convoitée Salonique*, Librairie Academique, Paris, 1917, s.274.

37 George Haupt ve Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s.42.

ığı "ıkras sandıkları"nın ilki 1863 yılında kurulmuştu. Tarımda tefeci-tüccar mekanizmasının çalışması ile büyük toprak kontrolü "ayanın" değil, ticaretle içiçe kredi mekanizmalarını kullanan "eşrafın" eli-ne geçiyordu. Böylece, büyük toprak üzerindeki denetimin niteliğinde bir değişme ortaya çıktı.

Daha sonraki bölümde göreceğimiz kırdaki gelişen siyasal hareketlerin programı açısından en önemli bulgu, bu dönüşümün nasıl bir toprak mülkiyeti dağılımı yarattığıdır. Bu konuda iki türlü yorum getirilmiştir. Yorumlardan *birincisi* tefeci-tüccar mekanizmasının kırsal alanda bir mülksüzleşmeye yol açtığı ve toprak kutuplaşmasını doğurduğu şeklindedir. Bu yorumla, bu dönemde kırsal alanda varlığı gözlenen önemli miktara varan mevsimlik ve kısa süreli göç hareketi de açıklanmış olmaktadır. 19. yüzyıl sonunda Makedonya'dan Bulgaristan'a önemli miktarda mevsimlik ya da birkaç yıllık kısa süreli göç olmuştur. 20. yüzyılda Makedonya'dan, ABD'ye de önemli miktarda göç oluyordu. Konsolosluk kayıtlarına göre 1904 yılında 3.000, 1905 yılında 7.000, 1906 yılının ilk yarısında 15.000 kişi Makedonya'dan ABD'ye göç etti.³⁸

Toprak konusunda *ikinci* yorum şekli, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra toprağın mülkiyetinin köylülere geçiş şeklinin yaygın bir küçük işletme biçimi doğurduğu, büyük işletmelerin oluşumunun çok sınırlı kaldığıdır.³⁹ Bu yorumda kırsal göç, toprağın kıtlığı ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Böyle bir düzenin varlığının bir kanıtı olarak, daha sonra göreceğimiz gibi Makedonya İç İhtilalci Örgütü'nün programında toprak reformunun bulunmaması, yalnız devletin aldığı vergi üstünde durulması gösterilmektedir.

Her iki yorum da 19. yüzyılda Makedonya'daki toprak düzenine ilişkin gerçeğin bir yüzünü yansıtmaktadır. 1909 yılı Selânik Salnamesi'nde yapılan tanımlama da, her iki yorumun Makedonya'nın hangi kesimleri için geçerli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: "Yamaç-

38 Edwin Pears, Forty, *Years in Constantinople* (The Recollection of Sir Edwin Pears, 1873-1915), New York, 1916, s.200.

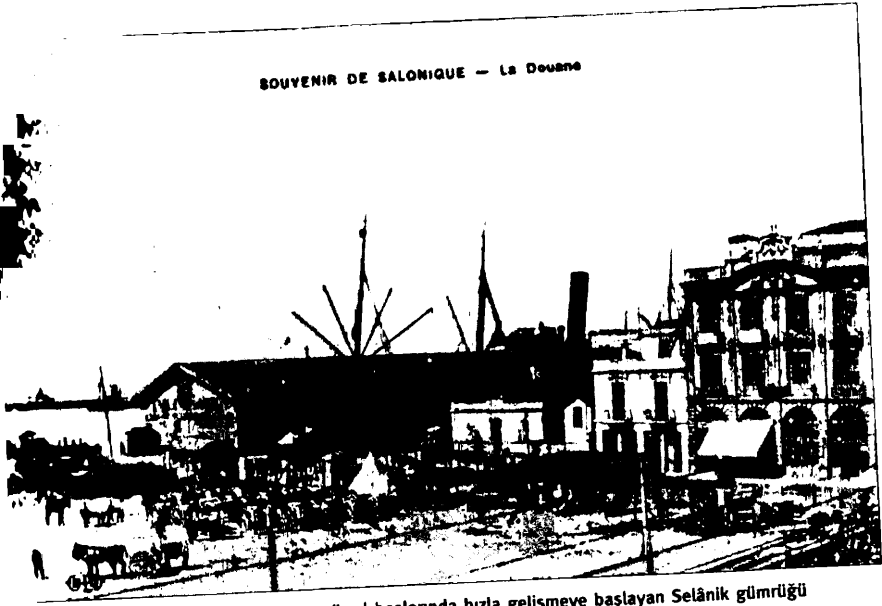
39 N. Todorov, *a.g.m.*, s.317.

larda arazi bölünmüş olup ekseriyetle sahipleri kendi arazilerini ziraat ederlerse de ovalar hemen umumiyetle ortakçı ve yarıcı usulle idare olunmakla ve alel ekserde hem sahibi tarafından ve hem de yarıcı vasıtasıyla ziraat edilir. O zaman mal sahibinin işlediği mahalle beylik olur”, “Yarıcılar beş on koyun besleyebilir.” “Toprak sahibi yarıcıya ikrazatta bulunur.” “Bir çiftlikten diğerine geçen yarıcının borcunu yeni çiftlik sahibi öder.” “Mal sahibi bunlara birer mesken gösterir.” Salnamede betimlenen toprak düzeni, küçük mülkiyetin yamaçlarda olduğunu, ovalarda ise büyük toprak mülkiyetinin yaygınlığını göstermektedir. Burada köylü toprağa siyasal olarak bağlı değildir ama, ekonomik koşullar onu toprakla alınır satılır durumda tutmaktadır. Bu koşullarda en çok ezilen köylü kesimi, ova köylerinin yarıcılarıdır. Ortakçılar ürettikleri ürünün yüzde 12,5’ini devlete, yüzde 4.5’ini köyü koruyan çeteye, yüzde 41.5’ini toprak sahibine vermekte, kendisine ürünün yüzde 41.5’i kalmaktadır.⁴⁰ Ayrıca ortaklık ilişkileri belirli yazılı bir anlaşmaya dayanmadığından, anlaşmazlık halinde, tüm güç toprak sahibinin elindedir. Devletin hissesi aşar “iltizam” usulüyle toplandığı için baskılara açıktır. 1880’lerde “aşar ve ağnam nezareti” kurularak, aşardan toprak vergisine geçiş için denemeler yapıldı ise de belirli bir sonuca ulaşılammıştır.

Parvus’un saptamalarına göre 1860-1892 arasında Amerika, uluslararası hububat fiyatlarında ve tarımsal ürün fiyatlarında önemli düşüslere neden oldu.⁴¹ Makedonya’nın bu fiyatlarla yarışabilmesi için tarımsal ürün fiyatlarında bir düşüş sağlaması gerekiyordu. Bu düşüşün bir kısmı demiryolu ağının gelişmesiyle taşıma fiyatlarındaki indirimlerle gerçekleştirildi. Düşüşün bir kısmı da tarım teknolojisinin geliştirilmesi ile sağlanmaya çalışıldı. Deneme çiftlikleri kuruldu. 20. yüzyılın başından itibaren de yeni tarımsal araçlar tarımsal alana girmeye başladı. 1909 yılı Salnamesi bu yeni teknolojinin gelişini şöyle anlatıyor:

40 H. N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, Methuen and CO., Londra, 1906, s.57-66.

41 Parvus Efendi, (düz. Muammer Sencer), *Türkiye’nin Mali Tutsaklığı*, May Yayınları, İstanbul, 1977, s.139.

20. yüzyıl başlarında hızla gelişmeye başlayan Selânik gümrüğü

Âlât-ı cedideyi zirâiye şimdiye kadar mefhud idi ise de dört seneden beri intişara başlayıp "Nolost"ta yapılan "Howard" taklidi sapanlar ve mahalli fabrikaların yaptıkları "Lethy" taklidi pulluklar ve alet ve edevatı saire külliyyetle getirilmekte ve bunların duhulüne de başlıca sebep amele yevmiesinin tezayüdü olup dört seneden beri amelenin külliyyetle Amerika'ya gitmesinden ekseriye orakçı bulunmamakta mahsulat tarlada kalmaktadır. Orak makinelerinin satışı da her sene iki üç misli tezayüd etmektedir.⁴²

Selânik ve Makedonya'nın kapitalizme açılma süreci sonucunda bölgenin ekonomisinde meydana gelen dönüşümler beraberinde bölge içindeki yönetim ve denetleme işlevlerinin görülüşünde de yeni örgütlenme biçimlerine geçilmesini getiriyordu. Bu ise bölgenin şehirlerinde özel ve kamu kesimi bürokrasisinin büyümesi demektir.

42 1325 (1909) Senesi Selânik Salnamesi, s.599.

Bu bürokrasi, geleneksel (sanayi-öncesi dönemin) eğitim kurumlarında yetiştirilemezdi; yeni öğretim kurumlarına ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç doğrultusundaki çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nda, Tanzimat'ta daha çok yüksek öğretim kurumlarının kurulmasıyla başlatılmış ve II. Abdülhamid döneminde de orta öğretim düzeyine inmişti. Ama Selânik'te eğitimin gelişmesi, Makedonya'ya özgü koşullar sayesinde, İmparatorluğun diğer yerlerindeki gelişmelerden çok daha hızlı olmuştur. Çünkü bir sonraki bölümde incelenecek olan siyasal hareketlerin yayılmasında okullar bir araç olarak kullanılmıştır. Okullar Makedonya'da bağımsızlık hareketlerinin ideolojisini yayma aracı olmanın ötesinde de işlev kazanmıştır. Bir çocuğun devam ettiği okulun hangi etnik gruba ait olduğu, o çocuğun ailesinin hangi etnik gruba ait olduğunu gösterir hale gelmişti.⁴³ Her siyasal hareket kendi okulunu örgütlüyor ve öğrencileri çekecek koşullar hazırlayarak, birbiriyle yarışıyordu. Kimi ailelerin çocukları değişik cemaat okulları arasında dağılmıştı. Bu yarışma ortamında Makedonya'nın şehirleri ve köyleri birbiriyle yarışan cemaat okulları ağları ile örüldü. Osmanlı düzeni cemaatlerinin bu konuda tamamen serbest bırakmış olması, böyle bir gelişmeye olanak sağlamıştı.

Kırsal alandan dışa göçün hızlanmasında, eğitim düzenindeki bu gelişmenin de etkili olduğu yönünde yorumlar vardır. Bu eğitim kurumlarında köyündeki koşullardan çok daha iyi koşullarda yaşayan çocukların köyelerine döndüklerinde köyelerine uyum sağlayamadıkları, ya göç ettikleri ya da siyasal hareketlerin profesyonelleşmiş silahlı gücü haline geldikleri gözlenmiştir.

19. yüzyılda Selânik'teki okulların gelişmesinde "Yahudiler" öncülük etti; Alyans İsrailite Cemiyeti ve mahalli burjuvazinin desteğiyle Moise Alatini, Juda Nehama, Modiano ve diğer okulları açtılar. Ayrıca değişik ülkelerin Fransız, Amerikan vb. misyonerlik örgütleri Selânik'te kendi okullarını açtılar.

Selânik'te bir milliyetçilik hareketinin parçası olarak ilk kurulan

⁴³ J. M. Nankivell, *A Life for the Balkans* (The Story of John Henry House of the American Farm School, Thessaloniki Greece), 1939, s.143-162.

okul, 1850'de açılan Rum Kız Okulu oldu. 1868'de Margaritus Dimitris yönetiminde açılan spor okulunda gerilla eğitimi yapıldı. 1875'te kurulan "Yunan Kültürünü Yayma Kurumu", geliştirdiği Rum öğretmenleri Selânik ve Makedonya'daki okulların başına getiriyordu.

Rumların örgütlenmesini Bulgar okullarının gelişmesi izledi. Bulgarlar önce Selânik'te o zamanki okulların en düzenlisi olduğu söylenen "erkek öğretmen okulu"nu açtılar. Bunu kısa bir süre sonra açılan "kız öğretmen okulu" izledi.⁴⁴

Bir yandan Selânik'te diğer milletlerin eğitim kurumlarındaki gelişmeler, öte yandan Tanzimat'la beraber başlayan modern eğitim kurumları kurma çabaları Türkleri de etkiledi. Yeni usul eğitim yapan özel Türk okulları 1873'te Mithat Paşa'nın Selânik Valiliği sırasında açılmaya başladı. İstanbul'a yeni usul özel okulu götüren Selânikli "muallimler" oldu. İstanbul'da yeni eğitim usulünü Selânikli İsmail Hakkı Efendi'nin öğrencisi Abdi Kâmil Efendi getirdi. İsmail Hakkı Efendi ise Hayen Şalom adlı bir Musevi okulunda eğitim görmüştü.⁴⁵ Yine bir "Musevi" okulunda eğitim gören Şemsi Efendi ile birleşerek ilk özel okulu açtı. Mithat Paşa bir yandan bu girişimleri desteklerken öte yandan da kısa valiliği süresinde "sanayi mektebi"ni açtı. Bunun sonucu olarak şehirde Terakki-i Osmani, Fevziye, Hamidiye, Selimiye gibi düzenli okullar kuruldu.⁴⁶

Galip Paşa'nın valiliği zamanında, eğitim hamlesine devam edildi. Emrullah Efendi'ye (sonra İttihat ve Terakki'nin Maarif Nazırı) diğer "milletlerin" okulları ile yarışacak bir idadi kurduruldu. İdadinin mükemmel laboratuvarları vardı; sıraları bile Fransa'dan getirtilmişti. 1882'de Selânik, Manastır, Yanya idadileri, leyli haline getirildi. 1889'da öğrenim süresi üç yıl olan bir "Ziraat Ameliyat Mektebi" açıldı; Sedes Çiftliği'nde uygulamalı eğitim yapıyordu.

Alman usulüne göre, Golç Paşa'nın orduyu düzenleme progra-

44 Fazlı Necib (sadeleştiren Şemsettin Kutlu), "Rumeli'yi Neden Kaybettik?", *Hayat Tarih Mecmuası* ilavesi, İstanbul, 1972, s.10-12.

45 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.2, İstanbul, 1940, s.392.

46 Fazlı Necib, *a.g.m.*, s.8.

mının parçası olarak Manastır'da varolan "askeri idadi" yanı sıra bir de "Harbiye" açıldı. Makedonya Islahat Programı'nın parçası olarak Selânik'te 1907'de bir "Hukuk Mektebi" bir de "Polis Mektebi" açıldı.⁴⁷ Bu gelişmeler sonucunda 1909'da yalnız Selânik vilayetinde, 1901 okul vardı. Bunların 13'ü "idadi", 63'ü "rüştîye", gerisi "iptidai" idi. 13 idadinin 4'ü Osmanlı (resmî); 4'ü Rum, 2'si Bulgar, birer tanesi Fransız, İtalyan ve Sırp cemaatlerine aitti. Ayrıca dört meslek eğitimi veren okul vardı. 1 ziraat okulu, 1 "harir darü't talimi", 2 sanayi mektebi vardı, bunlardan biri resmî, biri de "Yahudi" cemaatini. Bu çok sayıda modern eğitim kurumuna karşın sadece 62 medrese bulunmaktaydı ve toplam öğrencisi 815'ti. Oysa modern eğitim sistemindeki öğrenci sayısı 99.691'di.⁴⁸ Selânik'in özel koşulları tüm eğitim sisteminde hızlı bir dönüşümü gerçekleştirmiştir.

Kapitalistleşme sürecinde oldukça ilerlemiş olan çok canlı bir eğitim ve kültür merkezi haline gelen Selânik şehri, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir şehirleşme geçirmiştir. 1835'lerin 65.000 nüfuslu şehri 1880'de 90.000'e, 1895'de 120.000'e ve 1913'te 153.000'e çıktı.⁴⁹

Selânik şehri nüfusu hem etnik hem de sınıfsal olarak çok farklılaşmıştı. 1908'de şehir nüfusunun yüzde 27'si Müslüman, yüzde 40'ı Yahudi, yüzde 13'ü Rum, yüzde 3'ü Bulgar, % 17'si başka ülkelerin tebaası idi. Şehirde yaşayanlar sınıfsal olarak; sermaye ve ticaret kesimi oldukça geniş bir bürokrasi, küçük üreticiler (Makedonya'nın diğer şehirlerine göre genişçe, bir tahmine göre. 7.000 kişilik bir işçi kesimi), lumpen kesim olmak üzere farklılaşmıştı. Kırdan kopmanın hızlı olduğu dönemde, şehirlerde bir lumpen kesimin oluşması beklenen bir olgudur. Bunun yalnız Selânik için değil, tüm Balkan şehirleri için geçerli olduğu saptanmıştır.⁵⁰

47 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.3, İstanbul, 1941, s.710-712.

48 1325 (1909) *Senesi Selânik Salnamesi*, s.624.

49 W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Londra, 1835, s.248.

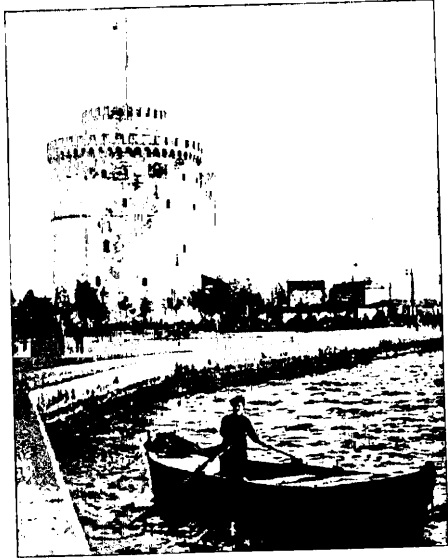
50 N. Todorov, "The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century", *Etudes Balkaniques*, n.1, 1969, s.31-50.

Hızla büyüyen ve bölgesi içinde kapitalistik ilişkilerden yararlanarak denetim kuran şehir, fiziki görünüşünü de değiştirerek kapitalizm öncesi şehrinin kabuğunu aşacaktır. 1866'da şehrin etrafındaki surların deniz kıyısı kesimi yıkılarak bir kordon oluşturulmuştur. Şehir surlar dışında, alt şehrsel merkezlere taşmış, yakınındaki bataklıklar kurutulmuştur. Liman şehri olan Selânik'te şehri salgın hastalıklardan koruyacak karantina kurulmuş, kanalizasyon yapılmıştır. 1869'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk belediyelerden biri Selânik'te kurulmuştur. Şehrsel altyapıyı sağlayacak şirketler ve sermaye bulunarak 1893'te Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul dışında ilk tramvay -önce atlı olarak- işletilmiştir.

Şehir 1903'te elektriğe kavuşunca, tramvay da 1907'de elektrikli hale getirildi. Şehre havagazı ve su getiren ayrı ayrı şirketler kuruldu. Şehir, 1890, 1896, 1898 yangınlarından da yararlanılarak modern bir görünüme kavuşturuldu. Ekonomik hayatı canlı olan bir liman şehrinin gerektirdiği tüm eğlence ve dinlenme faaliyetleri de Selânik'te gelişti.⁵¹

Kapitalistleşen her şehirde görüldüğü gibi, bir yandan altyapı gelişmesiyle birlikte yüksek gelirli kesimin mahalleleri kurulurken, öte yandan da sefalet mahalleleri oluşuyordu. Şehir etnik bölünmeye paralel olarak mahallelere ayrılmıştı. Bunlar içinde Yahudilerin işçileşmiş kesiminin oturduğu yerler, şehrin en sağlıksız kesimini oluşturuyordu.⁵²

Selânik bu çok yönlü gelişmesi ile Osmanlı İmparatorluğu için

Yeni düzenlenmiş biçimiyle Selânik rıhtımı ve ünlü Beyaz Kule (1920'lu yıllar)

51 A. E. Vacalopoulos, *a.g.e.*, s.112-113.

52 Selânikli Ahmet, *Selânik Hatıraları (Selânik Eserleri)*, Manzumei Efkâr Matbaası, No.54 (tarihsiz), s.10.

20. yüzyıl başlarında Selânik'teki Rum Yetimhanesi

de yaratıcı (innovative) bir “sosyal kutup” haline geliyordu. Makedonya ekonomisinde 19. yüzyılda meydana gelen dönüşümler nüfusun mekânda “yeniden dağılımına” sebep oldu; kır-şehir dengesinde şehir nüfusu lehine bir kayma oldu. Ama bu yüzyılda siyasal hareketler açısından önemli bir dayanak oluşturan etnik dağılımda da önemli değişiklikler ortaya çıktı. Bu dağılımdaki değişimde her siyasal hareketin kendisine taraftar kazanma yönündeki propaganda faaliyetleri kadar, göçler de etkili oluyordu. Daha önce gördüğümüz gibi ekonomik dönüşüm, Makedonya’dan çevre ülkelere ve ABD’ye önemli göçlere neden olmuştu. Bu göç hareketinden başka, küçülme süreci içine girmiş Osmanlı İmparatorluğu’nun terkettiği yörelerden çekilen Müslüman nüfus, özellikle şehirlerde, kendi nüfus oranını artırıyordu. Bu tür göç dalgasının en büyüğü, 1877-78 savaşı sonrasında geldi. Bu gelen nüfus geldikleri yerleri milliyetçilik hareketleri yüzünden terketmek zorunda kaldığı için, oldukça bağınaz davranabiliyor ve siyasal hareketlerde yer alacak bir potansiyel taşıyordu.

1906’da Hüseyin Hilmi Paşa’nın reform programının uygulama-

ması sırasında yaptırdığı nüfus sayımına göre, Makedonya'yı teşkil eden üç vilayette nüfusun etnik ve dini dağılımı şöyle idi.⁵³

	Selânik	Kosova	Manastır	Makedonya Toplam
1. İslâm (Türk-Arnavut)	485.000	752.000	460.000	1.000.000 (Türk) 750.000 (Arnavut)
2. Rum Patrikliği'ne bağlı (Ulah dahil)	323.000	13.000	291.000	627.000
3. Bulgar Ekzarhlığına bağlı	217.000	170.000	188.000	575.000
4. Diğerleri (Yahudi, Ermeni Katolik, Protestan) (Yahudi)	53.700	-	-	199.000

Bu tablo içinde yer alan nüfusun şehir ve kırsal arasındaki dağılımı kabaca şöyledir: Musevilerin çok büyük kesimi Selânik'te olmak üzere sadece şehirlerde yerleşmişlerdi. Bulgar nüfusunun çoğunluğu ise kırsal alanda idi. Rum nüfusun çoğunluğu şehirlerde idi, kırsal alanda olanları ise daha çok deniz kıyısında toplanmıştı. Müslüman nüfus da hem şehirlerde hem de kırsal alanda bulunuyordu.

19. YÜZYILDA MAKEDONYA'DAKİ SİYASAL HAREKETLER

Çok karmaşık bir dini ve etnik yapıya sahip olan, değişik dış ülkelerin çıkarlarının yarıştığı Makedonya, kapitalizme açılma sürecinin hızlanmasına paralel olarak 19. yüzyılda değişik siyasal hareketlerin bir arada yer aldığı, birbirini etkileyerek geliştiği bir bölge oldu. 19. yüzyıl boyunca bu siyasal hareketler varlığını korumakla birlikte, hareketlerin yoğunlaştığı, silahlı ayaklanma haline dönüştüğü üç dalganın varlığı gözlenmektedir.⁵⁴ Birinci dalga 1820'lerde, ikinci dalga 1875 ve sonrasında, üçüncü dalga ise 1902 sonrasında ortaya çıkmıştır. Her

⁵³ Fazlı Necip, *a.g.e.*, s.12-13.

⁵⁴ Leonard Bushkoff, "Marxism, Communism and the Revolutionary Tradition in the Balkans, 1878-1924, An Analysis and an Interpretation", *East European Quarterly*, Ocak 1969, n.4, s.373.

dalga sonunda kesin bir çözüme ulaşılmadığı gibi, sorunlar daha da karmaşıklaşarak varlığını korumuştur.

17 ve 18. yüzyıllarda Balkanlarda yükseldiğini gördüğümüz ticaret kesiminin öncülüğünde başlayan “milliyetçilik” akımları, daha önce oluştuğunu gördüğümüz çeteleri ve korsanları örgütleyerek ve büyük ülkelerden birinin desteğini sağlayarak, köylüler üzerindeki ayan baskısını, bu kesimin desteğini almakta kullandı. Böylece, 19. yüzyılın başlangıcında, hareketi silahlı ayaklanmaya dönüştürmeyi başarmışlardı. Bu hareketler sonucunda, 1799’da Montenegro (Kara dağlılar), 1817’de de Sırp lar bağımsızlıklarını kazanmışlardı. 1814’te Odesa’daki Rum ve Bulgar tüccarlarının öncülüğünde kurulan “Etniki Etery a” cemiyetinin geliştirdiği hareket başarılı olmuş, Mora’da Yunanistan’ın kurulmasını sağlamıştır. Aynı cemiyetin çalışmaları Makedonya’da da çok etkili olmuştur.

Bulgar ve Rum ticaret kesimi arasında henüz bir farklılaşmanın doğmadığı bu dönemde, Etniki Etery a, gelişmiş bir Rum Ortodoks ticaret kesiminin bulunduğu Makedonya’da ve özellikle Selânik’te, gelişmek için çok uygun bir ortam buldu. Etniki Etery a, Selânik de 1821’de örgütlenen başkaldırmaya katıldı ise de, bu hareket Müteselim Yusuf Bey tarafından bastırıldı.⁵⁵ 1823 Ağustos’una kadar sürdürülen baskı ile bu hareketin söndürülmesine çalışıldı. Hareketin başarıya ulaşamamış olmasında kırsal alandan yeterince destek bulamamış olmasının etkisi vardır. Gerçekte bu dönemin hareketleri, köylüden destek bulacak sosyal içerikli bir programa sahip değildiler. Nitekim, Sırbistan ve Yunanistan’da köylüler toprak mülkiyetini elde etmişlerdi ama toprağı kullarılarındaki siyasal sınırlar onları “klepht”leri, Atina ya da Belgrad’daki anayasacı bürokratlara yeğler hale getirmişti.⁵⁶

Birinci dalga hareketin yatışmasından sonra, Balkanlarda meydana gelen en önemli gelişme, Bulgarlar arasında ticaret kesiminin gelişerek, Rumlardan farklılaşma eğilimi göstermesiydi. Bu gelişmeler,

⁵⁵ A. E. Vacalopoulos, *a.g.e.*, s.102.

⁵⁶ Stephen-Fischer Galati, “The Peasantry as a Revolutionay Force in the Balkans”, *Journal of Central European Affairs*, Nisan 1963, s.17.

Rum milliyetçilik hareketinden bağımsız bir Bulgar milliyetçilik hareketini ortaya çıkardı. Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, Osmanlıların dini esaslı "millet" farklılaşmasını benimsemiş olması ve her "milletin" kendi içinde örgütlenmesinde serbestliğe sahip olması, milliyetçilik akımlarının aynı zamanda da bir dini ayrım savı ile ortaya çıkmasını gerektiriyordu. Bu ayrım özellikle Bulgar milliyetçilik hareketi için önemli idi. Yarışma halinde olduğu Rum milliyetçilik akımıyla aynı Patrikliğin kontrolünde örgütlenemezdi. Bulgarlar bu dini ayrılığı, kendi dillerinde ibadet etme isteği biçiminde formüle ederek ortaya çıkardılar. Rusya'nın da desteğiyle çıkan 11 Mart 1870 tarihli ferman ile Bulgarlar ayrı bir Ekzarhlığa sahip olabilecekti. Bu fermanla, Bulgar Ekzarhlığı'nın denetim alanı yedi yerle sınırlanmıştı ama bir toplulukta kilise cemaatinin 2/3'ü Patriklikten ayrılıp Ekzarhlığa geçmek isterse, geçebilecekti. Bu koşul Bulgar Ekzarhlığı'na siyasal hareketlerle birlikte büyüme olanakları getiriyordu.⁵⁷ Ayrı bir Ekzarhlık olunca ayrı bir siyasal hareketi örgütlemek kolaylaşıyordu. Nitekim Bulgarlar bu olanaktan geniş ölçüde yararlandılar.

19. yüzyılda Makedonya'da oluşan milliyetçilik hareketlerinin örgütlenme biçimi, bu gelişmeler içinde belirlilik kazanıyordu. Bu hareketler önce Osmanlı İmparatorluğu dışındaki bir ülkeden destek buluyorlar ya da onun içinde açık olarak "ihtilal komiteleri" halinde örgütleniyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu içindeki örgütlenmeleri ve oluşturdukları komiteler gizlidir. Bu komitelerin üç önemli amacı vardır. Önce, Bulgar kilisesinin ayrılması örneğinde görüldüğü gibi, cemaat düzeyinde örgütlenmede bu hareketlere serbestlik sağlayacak diğer hareketlerden ayrılmış bir kilise gereklidir. Böyle bir kilise elde edilince, bu hareketlerin ideolojisini köylere kadar yayacak bir okul sistemi kurulmaktadır. Hareketlerin üçüncü ögesi "çeteler"dir. Çeteler hareketlerin yayılmasında birden çok işlevi bir arada yerine getirmektedir; bir yandan propaganda unsurudur, öte yandan çete hareketin kazanmayı istediği çevreler için bir koruma aracıdır. Bu koruma hizmeti karşılığında harekete gelir

57 Wayne S. Vucinich, *The Ottoman Empire: Its Record and Legacy*, New Jersey, 1965.

sağlayan bir vergi topluyordu. Ayrıca, harekete karşı olanları sindirme görevini yükümleniyordu. 19. yüzyıl içinde Makedonya'da gelişen hareketlerin hemen hemen tümü, bu şema içinde örgütlendi.

Bulgar hareketi de bu şemaya uygun şekilde örgütlenmeye başladı. 1868'de Eflâk ve Boğdan şehirlerinde kurulan Bulgar ihtilal komitelerinin sayısı 16'yı aşmıştı. Bulgar Ekzarhlığı 1870'te kurulduktan sonra köy okullarında, öğretmenler eğitime başladı. 1871'den sonra her Bulgar köyüne hareketin özel postacıları gazeteler götürüyordu. İlk ihtilal hareketi 1875'te Yeni Zağra'da çıktı ise de hemen bastırıldı. 1876'da Rusya'nın da istek ve desteğiyle daha yaygın bir ayaklanma gerçekleştirildi. Bu hareket Bulgar köylülerinin desteğini ancak büyük çiftliklerin yaygın olduğu kuzey batıda buldu.⁵⁸ Diğer kesimlerde köylüler pasif kalmışlardı. Tüccarlar, aydınlar hareketi desteklerken, zengin Bulgar çorbacıları karşı olmuşlardır. Çorbacılar, Osmanlı yönetiminin Bulgarlar arasından seçtikleri yöneticilerdir. Bunlar büyük toprak sahibi, tefeci ve iltizamla aşarı toplayan kişilerdir. Başkaldırıyor bunlardan biri kısa süre önce Osmanlılara ihbar edecektir.⁵⁹

Nisan 1867 Bulgar hareketinin Botev ve Levski dışındaki liderleri,⁶⁰ hareketin Rusya'nın desteği olmadan, sırf köylüye dayanarak gerçekleşeceği kanısında değildiler. Bu yüzden köylülerin isteklerine kıyasla Rusya'nın istekleri daha ağırlık kazanacaktır. Bu nedenle hareketin kırsal desteği zayıf kalmıştır.

Nitekim Bulgaristan'ın kuruluşu da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra olacaktır. Savaş sonrasında yapılan Ayastefanos Antlaşması büyük bir Bulgar devleti yaratıyordu.⁶¹ Bu devletin güney sınırı neredeyse Selânik'e yaklaşıyordu. 1878 Berlin Kongresi'nde Avru-

58 A.g.e., s.61-62.

59 Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Komitacılar*, Toker Yayınları, 1972, s.148.

60 Stephen-Fischer Galati, *a.g.m.*, s.19.

61 Bulgar hareketine Robert College'in öğretim kadrosunun da önemli katkısı olmuştur. Bulgar Anayasası'nın hazırlanmasına Schuyler yardım etmiştir. Robert College'de okuyan Bulgarlardan iki başbakan, üç bakan, üç elçi, iki belediye başkanı, üç meclis üyesi çıkmıştır. James A. Field, *America and the Mediterranean World*, Princeton University Press, Princeton New Jersey, 1969, s.371.

pa'nın hâkim güçleri Ayastefanos Anlaşması'nda Rusya'nın elde ettiklerine bir sınırlama getirirken, Bulgaristan da küçültülmüştü. Doğu Rumeli ve Makedonya'dan alınan parçalar tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na geri verildi. Böylece Makedonya'da çıkarları çelişen birçok güç, Makedonya sorununun sadece Osmanlılar ile Rusya arasında çözülemeyeceğini gösterdiler. Berlin Kongresi'nde yapılan sınır düzeltilmesinde kaybedilen yerler, Bulgar politikacılarının ulusal hedefi haline geldi.

1877-1878 savaşındaki gelişmeler, Makedonya'yı denetimi altına almak isteyen Yunanistan'ın acele bir eylem programlamasına neden oldu. Selânik'teki Yunan konsolosu ve piskoposunun önderliğinde komiteler kurarak, ayaklanma örgütlemeye başladılar. Osmanlı yönetiminin böyle bir hareketin başlamakta olduğunu öğrenip önlemler almasına rağmen 8 Haziran 1878'de Olimpos'ta ayaklanma oldu ve hemen bastırıldı. Yunan-Bulgar yarışması 1880'den sonra daha da keskinleşerek sürdü. Yunanlılar 1881'de Teselya ve Epirus'u işgal ederek, hedeflerine yaklaştılar.

Bulgarlar da benzer bir genişlemeyi "Şarki Rumeli"de gerçekleştirmek istiyorlardı. 1878 Berlin Anlaşması koşullarına göre Osmanlılar buranın yönetimi için bir Hıristiyan vali atamak zorunda idiler. II. Abdülhamid, Aleko Paşa'yı buraya vali olarak gönderdi. Kısa bir süre sonra bu yörede Bulgar çetelerinin örgütlenmesi başladı. 1885 yılı Temmuz'unda Filibe şehri yakınındaki Değirmendere köyünde toplanan Bulgarlar, Veliki Konare köyünde isyanı başlattılar. Asker gönderme hakkı olan II. Abdülhamid harekete müdahale etmedi.⁶² Daha iyi bir vali tayin etme amacıyla valilik görevini Bulgar prensine verdiğini ilân ederek, Şarki Rumeli'nin Bulgar kontrolüne geçmesine olanak sağladı.

Bulgarların bu genişlemesi, Makedonya üstünde denetimlerini artırmak isteyen Yunanistan ve Sırbistan'ı telaşa düşürdü. Yunanlıların savaş hazırlıklarını Avrupalı "Büyük Güçler" önledi. Sırbistan Bulgaristan'a savaş ilân etti. Savaşı Bulgaristan kazanınca, bu durumu da kabul ettirmiş oldu.

62 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c.1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s.368-370.

Bu başarılar Bulgaristan'da genişleme isteklerini kamçılıdı. 1887'de Osmanlıların, Arnavutluk'taki Yakove İsyanı'nı bastırmasında rağmen Bulgar çeteleri, Üsküp ve Serez'deki hareketleri başlatmaktan çekinmediler. Almanya'nın desteğini de alan Osmanlıların bu hareketleri bastırması, Bulgarları Osmanlılarla anlaşmak zorunda bıraktı. Fakat bu arada, Osmanlılardan bazı imtiyazlar elde ettiler. Serez ve Kavala'ya Bulgar tüccar vekilleri tayin edildi. Bunlar aslında konsolos idiler. Böylece 19. yüzyıldaki eylemli ayaklanma hareketlerinin ikinci dalgası Makedonya'da geçici bir denge kurulması ile tamamlanmış oldu. 1890'lı yıllar, üçüncü dalgayı oluşturan hareketlerin daha başka bir düzeyde örgütlenmesinin hazırlık yılları olacaktır.

1890'larda Sofya'da kurulan örgütler arasında, Bulgaristan'ın yayılma stratejisi açısından görüş farklılıkları doğmuştu. Bunlardan bir kısmı Santralistlerdi; Makedonya'nın, doğrudan Bulgaristan'a ilhakına çalışıyordu. Verhivistler ise Makedonya'nın önce muhtar olmasını, sonra Bulgaristan'a ilhakını savunuyorlardı.⁶³ Makedonya'dan Bulgaristan'a göç etmiş olan 200.000 kişi ise Makedonya sorununun sürekli olarak Bulgaristan'ın siyasal gündeminde kalmasına neden oluyordu.

Bulgar hareketi bakımından en ilginç gelişme 1893'te Resne'de "Makedonya İç İhtilalci Örgütü"nü'nün Damian Gruyef, Pere Tuşef, Goce Delçef, Hristo Tatarçev vb. tarafından kurulması oldu. Bu hareket bu zamana kadar gelişen hareketlerden önemli farklılıklar gösteriyordu. Hareketin Bulgar milliyetçiliği çizgisi görece olarak zayıftı. Bulgaristan'a ilhakı reddediyor, "Makedonya Makedonyalılarındır" sloganıyla, Makedonya'nın otonomisini savunuyorlardı.⁶⁴ Makedonya İç İhtilalci Örgütü'nün kurucuları içinde yer alan ve Goce Delçef sosyal devrimciydiler. Programlarında köylünün köleliğine son vermek istiyorlardı. Ayrıca hareketin demokratik olmasına, kararların geniş kitle tabanından gelerek oluşmasına çalışıyorlardı. Makedonya İç İhtilalci

⁶³ Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Selânik, 1964, s.27.

⁶⁴ A.g.e., s.25.

Örgütü'nün otonomi programı, demokratik yapısı ve sosyal içerikli önerileri, çok karışık bir etnik ve dini yapıya sahip olan bölgede geniş destek bulmaya elverişli idi.

Makedonya İç İhtilalci Örgütü, bölgeyi Üsküp, Manastır, Serez, İstımoca, Pirlepe olarak beş ihtilal bölgesine ayırmıştı. Her bölgenin bir "bölge komitesi" vardı. Her bölge de nahiyelere ayrılmıştı. Her nahiyede "desetinsalar" yani onar kişilik çeteler kurulmuştu. Her on çeteye bir "nalçanik" kumanda etmekteydi. Üç ya da dört nalçanik bir "voyvoda"ya bağlıydı. Voyvodaların bağlı oldukları "merkez komitesi" en üst karar örgütünü oluşturuyordu.⁶⁵

Bu disiplinli yaygın örgütün gelişmesi Bulgaristan'daki Makedonya komitelerinin karşısında yer aldığı için, onlar da 1894'te "Makedonya Dış İhtilalci Örgütü"nü kurdular. Bunlar Makedonya'nın Bulgaristan'a ilhakını savunuyorlardı. Bu iki örgütten etkin olan iç örgütün çalışmaları sonucu Bulgarlar, kırsal alandan yaygın bir destek elde ettiler. Bulgarca konuşan nüfus kırsal alanda hakimdi. Hareketin örgütlenmesine ve kırdan kopan nüfuza paralel olarak şehirlerde de Bulgar mahalleleri belirdi. Selânik'teki Kilkits Mahallesi böyle oluşmuştu.⁶⁶ Artık Rum-Bulgar yarışması şehirdeki gösterişli binaların satın alınması düzeyinde bütün şiddetiyle sürmeye başladı.

Osmanlılar "Makedonya İç İhtilalci Örgütü"nü gelişmesinden ancak, 1897'de haberdar oldular. Yapılan büyük aramalarla 500 komite üyesi hapsedildi 300'ü Bulgaristan'a kaçtı.

Bulgarların örgütlenmesindeki gelişmeler, Yunan hareketinde de bir yeniden örgütlenmeyi getirdi. Yunan hareketinin, Bulgar hareketindeki gibi sosyal devrimlere dönük bir boyut kazanması zordu. Kırsal alanda etkisini ancak patriklik ve Osmanlı aracılığıyla sürdürebiliyordu. Bulgar hareketinin gelişme dinamiğinde önemli bir rol oynadığını gördüğümüz kır ve şehir çelişkisi Rum hareketinin gelişmesinde de önemli rol oynuyordu. Bu nedenle, bir "dış hareket" örgütlendi. 1894'te aralarında -daha sonra simgeleşecek- Pavlos Melas'ın da bu-

65 Aydemir, a.g.e., s.436.

66 A. E. Vacalopoulos, a.g.e., s.123-128.

lunduğu genç subaylar, “Milli Cemiyet”i kurdular. Bu “Milli Cemiyet”, Yunanlıların “Megalo İdea”sını gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. “Megalo İdea”da, Yunanistan’ın genişleme emellerine Eski Yunan ve Bizans kültürünü yeniden kumak gibi yeni öğeler eklenerek, dış destek sağlayacak bir ideoloji haline getirilmiştir.

“Milli Cemiyet” 1896’da Makedonya’da faaliyetlerini artırdı. 1897’de Giriş İsyanı “Milli Cemiyet”in de etkisiyle 17 Nisan’da Yunan-Osmanlı Savaşı’nı başlattı. Savaşı Osmanlıların kazanması, Yunanistan’da “Milli Cemiyet”in siyasal etkisini azalttı ve Cemiyet dağıtıldı.⁶⁷

Makedonya’da ihtilalci hareketleri örgütleyen üçüncü ülke Sırbistan idi. Sırbistan Bulgaristan’la yaptığı savaşı kaybettikten sonra 1886’da Saint Sava Cemiyeti’ni⁶⁸ kurarak Makedonya’daki eylemlerini bir örgüt içinde aldı. Cemiyetin açıklanan amacı, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Sırp’ların eğitimini sağlamaktı. Bu dönemde Romanya’da, Makedonya’daki Ulahlar da, Romanya yanlısı eğilimler doğurmak için okullar kurmaya başladılar.

1899’a ulaşıldığında, Makedonya’da “Makedonya İç İhtilalci Örgütü” dışındaki tüm örgütlerin, yöreyi bir başka ülkeye bağlamayı amaçlayan bağımsız milliyetçi hareketlerin yaygınlık kazanması, Makedonya İç İhtilalci Örgütü’nde de “milliyetçi” eğilimlere güç kazandırıyordu. 1899’da “Makedonya Dış İhtilalci Örgütü”nün bir kesimini temsil eden Boris Safarov, İç ve Dış Örgüt’ün eşgüdümünün sağlanması ilkesini savunarak, iki hareketi bütünleştirmeye çalıştı. Aynı yıl, Bulgar Hükûmeti, Osmanlı İmparatorluğu’na bir “Bulgar Umumi Valisi” yönetiminde bağımsız Makedonya kurulması yolunda bir proje sundu. Doğal olarak Balkan devletlerinin tümü bu tasarıya karşı çıktı ve dolayısıyla kabul edilmedi.⁶⁹

1901’den sonra, Bulgar Dış Örgütü’ne ait gruplar eylemlerini ar-

67 Jerry Augustinos, “The Dynamics of Modern Greek Nationalism, The “Great Idea” and the Macedonian Problem”, *East European Quarterly*, c.VI, n.4, s.445.

68 Stephen-Fisher Galati, “The International Macedonian Revolutionary Organization: Its Significance in Wars of National Liberation”, *East European Quarterly*, c.VI, n.4, s.461.

69 *A.g.e.*, s.458.

Selânik'te Osmanlı Bankası'nın bombalanmasıyla ilgili o dönemde çizilmiş temsili bir resim

tırdılar. Örneğin, Üsküp trenini soydular. 1902'de "Dış Örgüt" Tzonchev yönetiminde bir ayaklanma başlatmak istedi. Ama "İç Örgüt"ün desteği olmadığı için başarılı olamadı. "Dış İhtilalci Örgüt"ün, bu eylemleri örgütlerken, amacı, tüm halkın desteğini sağlayarak başarıya ulaşmak değil, Bulgarların müdahalesi için fırsatlar yaratmaktı. Bu nedenle halkın desteğini sağlayacak eylemlerden çok, dış müdahale fırsatı yaratacak kadar yankı uyandıracak eylemleri örgütüyorlardı. Bunun için, 1902'deki başarısızlıklarına rağmen, 1903 Nisan'ında Selânik-Üsküp, Selânik-Manastır ve Selânik-İstanbul demiryollarına sabotajlar yaptılar. Selânik'te Osmanlı Bankası'nı uçurdular ve Guvaldegivir gemisini batırdılar.⁷⁰ Eylemlerini yabancı sermaye yatırımlarına yönelte-

70 H. N. Brailsford, a.g.e., s.136.

rek, uluslararası ilgiyi sağlamak istediler. Daha sonra göreceğimiz gibi, eylemleri bu ilgiyi çekme açısından bir ölçüde başarılı oldu.

Gerçekte bu tür hareketler “İç Örgüt”ün, siyasal amaçları ile tutarlı değildi ve karşı çıkıyorlardı. 1903’de “İç ve Dış Örgüt”lerin temsilcileri Selânik’te bir araya gelerek 2 Ağustos’ta yalnız Manastır’da genel bir ayaklanma yapmaya karar verdiler. Aslında İç Örgüt’ün sosyal devrimci kanadını oluşturan Delçev Grubu bu ayaklanmaya karşı çıktıysa da, Delçev öldürüldü.⁷¹ “İç Örgüt”ün supremistleri, “Dış Örgüt”le anlaşarak, hareketi başlattılar. Yaygın bir alanda genel bir ayaklanma yapılmakla beraber esaslı sonucun ayaklanma ile değil, Bulgaristan’ın müdahalesi ile elde edileceğine inanılıyordu. Hareketi Similova köyünden, Damian Gruyef, Tzonchef, Boris Safarov yönetiyordu. Ayaklanma tüm Manastır’da oldu ve İç Örgüt’ün desteklenmesi yüzünden geniş bir köylü katılımı ile gerçekleşti. Köylüler büyük toprak sahibi beylerin kulelerini yaktılar ve yıktılar.

Müslüman köylülerinin harekete karşı çıkmaması için çaba gösteren ihtilalciler, bazı hallerde bunu da başardılar; üç hafta Makedonya’ya hâkim oldular. Bu başarıya rağmen, hareketi sonuca götürecek Bulgar müdahalesi gerçekleşmedi. Dış koşullar Bulgarların müdahalesi için elverişli bir ortam yaratmadı. Böyle olunca, “Dış Örgüt”ün dış desteği sağlayamamasının pahasını Bulgar köylüleri ödedi. 10.000 km² alana yayılmış isyanı Osmanlılar 240 çatışma ile bastırdılar. Bu sırada köyler yakıldı veyahut yıkıldı⁷² ve 20.000 köylü Bulgaristan’a sığınmak, 60.000 köylü ise uzun süre dağlarda yaşamak zorunda kaldı.⁷³ Doğal olarak bu başarısızlık Makedonya İç İhtilalciler Örgütü’nün gücünü azalttı. Fakat bu sıkıntıların komite aleyhine bir harekete dönüşmemiş olmasında, İç Örgüt’ün demokratik yapısının önemli katkısı olduğu söylenebilir.

1903 hareketinin en önemli etkisi, Yunan hareketinde görüldü ve 1877-1878 savaşıdan sonra azalan faaliyetler tekrar çoğaldı. İsyân

71 Stephen-Fisher Galati, *a.g.m.*, s.468.

72 Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.457.

73 H. N. Brailsford, *a.g.e.*, s.152.

sırasında Yunan subayları, Atina'daki Osmanlı sefirine başvurarak yardım önerdiler. Yunan gazeteleri II. Abdülhamid'e, Helenizmin koruyucusu diye övgüler düzdüler. İsyandan sonra Rum papazlar Osmanlı askerlerinin desteğinde, Bulgarları Ekzarhlık'tan ayırıp Patrikliğe bağlama kampanyasına giriştiler. Böyle bir kampanyada Osmanlı askerinin desteği, çetelerin rolünü görmeye yetmiyordu.⁷⁴ Bulgarların köylüleri tekrar yerlerine döndürmesine engel olamıyor, yeterli korumayı sağlayamıyordu. Bunun için Yunanlılar 1904'te Atina'da, üst ve orta sınıfları oluşturan zengin işadamları, ordu subayları ve profesyonel meslek sahiplerinin desteği ile "Makedonya Komitesi" kurdular. Bunlar Bulgarlara karşı faaliyette bulunmak üzere "çeteler" örgütleyerek Makedonya'ya gönderildi. Bunlardan birinin başı Pavlos Melas'tı.⁷⁵ Osmanlı askerleri ile girdiği bir çatışmada öldürüldü. Yunan çeteleri, Bulgar çetelerinden çok farklı yapıdaydı. Köylerden gelip, onların verdiği paralarla beslenmiyorlardı. Bunlar Yunanistan'ın çok iyi ödeme yaptığı paralı askerler durumundaydı. 1903 hareketi ile Makedonya'daki Bulgar hareketlerinde bir yavaşlama olurken, Yunan hareketleri bir artış gösteriyordu.⁷⁶

1903 Manastır İsyanı ve onun Hüseyin Hilmi Paşa tarafından

Bulgarlara karşı örgütendirilen rum çetebaşlarından Pavlos ve yardımcısı

74 A.g.e., s.210.

75 Jerry Augustinos, a.g.m., s.449.

76 Douglas Dakin, "British Sources Concerning the Greek Struggle in Macedonia 1901-1909", *Balkan Studies*, c.2, 1961, s.78-84.

bastırılması, Makedonya'daki hareketler bakımından çok önemli bir dönüm noktası teşkil etti; Makedonya'yı uluslararası ilginin merkezi haline getirdi. Daha 1902'de çıkan olaylar, II. Abdülhamid'i kendiliğinden bir reform programı ilân ederek, Hüseyin Hilmi Paşa'yı üç Makedonya vilayetine genel müfettiş olarak atamak zorunda bırakmıştı. Aynı dönemde Kont Lamsdraf ilk Avusturya-Rusya reform önerisini Viyana'da hazırladı.⁷⁷ Avusturya-Rusya, diğer Avrupa ülkelerinden bağımsız olarak hazırladıkları bu teklifle diğer ülkelere, Makedonya ile birinci derecede ilgilenenin kendileri olduğunu benimsetmek istiyorlardı. Avusturya'nın bölgede demiryolu yatırımları vardı. Selânik Limanı'nı kendi limanı olarak kullanmak istiyordu. Rusya ise ilgisini Bulgaristan kanalıyla ileri sürüyordu. Oysa bölgede önemli yatırımları olan başka ülkeler de vardı. Bunlardan Fransa, 1903 Şubat'ında ayrı bir reform tasarısı sundu.

1903 İsyanı'ndan sonra, Viyana yakınındaki Mürzsteg Şatosu'nda toplanan ilgili devletlerin hükümdarları yeni bir reform önerisi hazırladılar. Bu öneriye göre, Hüseyin Hilmi Paşa'ya biri Rus biri Avusturyalı iki yardımcı tayin edilecektir. Yönetim birimlerinin sınırları, etnik özelliklere göre yeniden düzenlenecektir. Aşar iltizam usulüyle alınmayacak, doğrudan toplama yolu geliştirilecektir. Üç vilayetin bütçesinde Osmanlı Bankası'nın kontrolü olacaktır. Adliye yeniden örgütlenecektir. Jandarma ıslah edilecek ve uluslararası bir jandarma örgütü kurulacaktır. Bu reform programının uygulaması sonunda, bir İtalyan generalinin yönetiminde uluslararası jandarma gücü kuruldu. İtalyanlar Manastır, Ruslar Selânik ve Batı Makedonya'ya, Avusturya Üsküp'e, Fransa Serez'e, İngilizler Drama'ya yerleştiler. Selânik'te kurulan jandarma mektebinin müdürlüğüne de Almanlar getirildi.⁷⁸

Mürzsteg Programı başarıya ulaşamadı, çünkü Makedonya sorununu Makedonyalıların dışında çözmek istiyordu. 1905 Ocağı'nda Lord Lansdowne'nin⁷⁹ getirdiği yeni reform önerilerinde yönetimde de-

77 H.N. Brailsford, *a.g.e.*, s.291.

78 Allen Upward, *The East end of Europe*, John Murray, Londra, 1908.

79 H.N. Brailsford, *a.g.e.*, s.309.

entralizasyon ile soruna bir yanıt aranıyordu. Türk kuvvetlerinin azaltılması, uluslararası bir finansman komisyonu kurulması öneriliyordu. Bu aslında bölgenin Osmanlı denetiminin dışına çıkmasını amaçladığı için, Abdülhamid'in karşı koyması ile karşılaştı. Ulaşılan uzlaşmada Hüseyin Hilmi Paşa'nın denetimindeki yapıda önemli bir değişme olmadı.

Reform önerileri birbirini izlemesine rağmen Makedonya'daki hareketlerde bir durulma olmuyordu. Hüseyin Hilmi Paşa'nın kayıtlarına göre, 1906'da jandarmalarla Bulgar çeteleri arasında 56, Yunan çeteleri arasında 32, Sırp çeteleri arasında 10 çatışma olmak üzere toplam 98 çatışma oldu; 530 kişi öldü. 1907'de ise jandarmalarla Bulgar çeteleri arasında 46, Yunan çeteleri arasında 24, Sırp çeteleri arasında 9 çatışma olmak üzere toplam 79 çatışma oldu; 435 kişi öldü. Bu listeye çetelerin kendi aralarındaki çatışmaların eklenmesi gerektiği düşünülürse, 1907'de Makedonya sorununun ne şiddetle devam ettiği kolayca kavranır.⁸⁰

1903 Ayaklanması Makedonya'daki Türk subayları arasındaki akımlar için de bir dönüm noktası oldu. Türk subayları, Makedonya'da "milliyetçilik" akımlarını gerçekleştirmek için çatışan çetelerle savaşıırken, onlardan da etkileniyorlardı.⁸¹ Onlar bir "millî" devlet için çarpışırken, Türk subayları, despot bir padişah için çarpışıyorlardı. Bu subaylar hayatları pahasına sürdürdükleri bu mücadelede düşük maaşlarını bile düzenli olarak alamazken, uluslararası jandarma kuvvetinin subayları, hem de pek bir iş yapmadan, yüksek ücretler alıyorlardı. Türk subaylarının içinde buldukları çelişkiler, onları, bir yandan Makedonya çetelerine karşı çarpışırken, bir yandan da kendilerinin de katıldığı bir siyasal hareketin içine sokuyor, bunun örgütlenmesinde rol olmaya itiyordu. Onları, savaştıkları çetelerle, bir anlamda aynı konuma koyuyordu.

⁸⁰ Allen Upward, *a.g.e.*, s.299.

⁸¹ "Bulgar eşkiyasının takibi, bunlara (genç zabitler) ihtilalciliği, komitacılığı öğretti. Hükümeti devirmek çaresini arayan bu gençler, Bulgar komitacılarının kendi millî istekleri için başvurdukları usullerle memlekette inkılap yapmak mümkün olduğuna inandılar." M.Ragıp, "Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlıyan Tabanca", *Akşam*, 29 Haziran 1935.

MAKEDONYA ORTAMINDA İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN DOĞUŞU

Makedonya'da gelişimini gördüğümüz "milliyetçi" hareketlerin çoğu, bu yörenin tümünü ya da bir bölümünü bir başka ülkeye bağlamak istiyordu. Makedonya'nın böyle bir dönüşüm geçirmesi halinde kaybedecek olan yalnızca birbiriyle yarışan milliyetçilik hareketlerinin üyeleri olmayacaktı. Bu tür bir dönüşümde kaybedecek olan başka etkin gruplar da vardı. Bunların başlıcası "Yahudi"lerdi. 19. yüzyılda tekrar yükselmeye başladığını gördüğümüz "Yahudi"ler Selânik ekonomisinin güçlü durumlarına, çok yönlü dış ilişkilerine rağmen, kendi başlarına bir siyasi hareketi yürütecek nesnel koşullara sahip değillerdi. Yalnız Selânik'te toplanmış bir nüfusa sahiptiler ve Makedonya'nın kırsal alanında, hiçbir etkinlikleri yoktur.

Bu koşullar altında "Yahudi" grubu için açık olan seçeneklerden biri, olayların tamamen dışında kalarak, yeni oluşacak denge içinde faaliyetlerini sürdürmektir. Bu tutumun "Yahudi" gruplarının yararına olmadığını, geçmiş deneyler göstermiştir. Bağımsızlıklarını yeni elde eden Balkan ülkelerinde, bu ülkenin burjuvazisi yükselirken "Yahudi"ler hep kaybetmiştir. Makedonya İç İhtilalci Örgütü'nün bağımsız bir Makedonya önerisinde, gerçekte sosyal devrimci bir öz de vardır. Bu hareketin başarıya ulaşması, "Yahudi" gruplar içinde, 1908'den sonra etkin bir işçi hareketi yaratacak olan⁸² Yahudi cemaatinin alt tabakalarında istenilirken, üst tabakalarından destek bulması söz konusu olmayacaktır.

Bu koşullar, "Yahudi" grubu için en iyi seçeneği, Makedonya'nın Osmanlı yönetiminde kalması yapıyordu. Nitekim Makedonya hakkında yazılan pek çok kitapta "Yahudi"ler Türkofil olmakla nitelendirilmişlerdir. Ama Osmanlı yönetimi bu hali ile Makedonya'da duruma hâkim olamamaktadır. Eğer bu durum sürerse er ya da geç "milliyetçi" hareketlerden biri başarıya ulaşacaktır. Bu nedenle Yahudiler,

82 Joshua Starr, "The Socialist Federation of Saloniki", *Jewish Social Studies*, Ekim 1945, c.VII, n.4, s.323-337.

Osmanlı yönetimini çağdaşlaştıracak hareketlere yardımcı olmaya hazır bir grup haline gelmiştir.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Makedonya'da Müslüman Türk ticaret kesimi ve eğitim görmüş, yeni tip bir bürokratik kesim oluşmuştur. Bu kesimin diğer uluslar içindeki hareketlerden etkilenmemesine olanak yoktu. Nitekim, çok merkezli İttihat ve Terakki hareketinin eski Osmanlı eyaletlerinde hangi sınıflara dayandığını, bu hareketin önderlerinden İbrahim Temo şöyle anlatmaktadır: "Kösten-ve merkezinde en ve faal azamızdan sabık Meclisi Mebusan Azası'ndan ve bilâhare Dobruca Müslümanlarının Meclisi Ali-i Milletle Reprizantını Salim Efendi'nin merhum pederi Abdülhakim Efendi, gençlerden şair Mehmet Niyazi, Mahmud Çelebi, Hacıoğlu Salih gibi zevat vardı. Hacıoğlu Salih Efendi etrafında toplanan esnaf ve komisyoncu takımlarından her biri bizden aldıkları talimat üzerine çalışırlardı. Tatlıcak'ta reis, ulemadan ve birinci çiftçilerden Hüseyin Efendi, Mühendis Nazım'ın pederi hocalardan Seyid Hilmi Efendi ve Tatlıcaklı Ömer Efendi idi. Bunların misafir odaları Genç Türkler'e daimi surette açıktı. Her taraftan kopup gelen Türk firarilerin kasabalarda do-laşmaları caiz olmayanların ilticagâhı idi."⁸³

Makedonya'da tüm milletler ayrılıkçı "milliyetçilik" hareketleri örgütlerken, bu yöredeki çok canlı eğitim ve kültür ortamı içindeki Türklerin de varlıklarını, sultan gibi, sadece milletlerarası yarışmadan doğan hassas denge durumuna bağlamaları umulamazdı. Onlar da Makedonya sorununa kendilerine özgü bir bakış açısı geliştirecek ve bunu gerçekleştirmek için örgütleneceklerdi.

Böyle bir etkilenme bakımından en ilginç konumda olanlar, subaylardır. Bunlar bir yandan çatışmalar içinde aktif olarak yer almakta ve dolayısıyla Makedonya'daki durum hakkında yakından bilgi sahibi olmakta, öte yandan Makedonya'da kurulan uluslararası jandarma gücü, subaylar üstünde çok yönlü rahatsızlık uyandırıcı etkiler yaratmaktadır. Bütün bunların ötesinde Golç Paşa'nın orduya getirdiği

⁸³ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki*, Romanya Mecidiye 1939, s.116-117.

eğitim düzeninde, “milliyetçilik” hareketlerini çok iyi değerlendirebilecek bir öğrenim görmektedirler. Nitekim 1908 hareketinin başarıya ulaşmasından sonra, Alman Sefareti yetkilileri bunun Golç Paşa'nın eğitiminin sonucu olduğunu⁸⁴ söyleyeceklerdir. Bu tür etkiler altında bulunan Makedonya'daki subaylar, Makedonya'daki Türklerin olaylara bakış açısının oluşmasında etkin bir rol alacaklardır.

Makedonya'daki Türklerin geçerli bir program ortaya koyarak destek bulabilmelerini, öne sürülen programın o zaman içindeki konumu açısından da bir değerlendirmeye tabi tutmak gerekir. Makedonya'daki hareketler açısından 1903 Ayaklanması önemli bir dönüm noktasıdır. Makedonya İç İhtilalci Örgütü, 1903 hareketinden sonra, eylemde bir başarısızlığa uğrayınca, programlarını ve ideolojik yaklaşımlarını tekrar gözden geçirmek durumunda kalacaktır. Bir yandan dıştan beklenen desteklerin, koşullar elvermediğinde kendilerini yalnız bıraktıklarını görmüşlerdir. Öte yandan Makedonya'daki koşullarda, kendi tabanlarından destek bulsalar da, başarıya ulaşmalarının zorluğunu 1903 deneyi ortaya koymuştur. Böylece, kendilerine karşı Yunanlılarla işbirliği yapmış II. Abdülhamid rejimini yıkmaya çalışan öncü bir Türk hareketi ile işbirliği yapmaya açık hale gelmişlerdir. Hele bu hareket, “milletler arasında eşitlik, hürriyet, kardeşlik ve adalet” gibi sloganlarla ortaya çıkarsa...

1906'ya ulaşıldığında Osmanlı yöneticilerine karşı böyle bir Genç Türk Hareketi için ortam hazırdır. Hem Türkler arasında gelişmesi için yeterli nedenler, hem de Makedonya'daki diğer grupların desteğini sağlamaya olanak verecek siyasal deneyim birikimi vardır.

Böyle bir ortam Makedonya'daki Türkler içinde de gizli bir hareket doğurmaya elverişlidir. Beklenilebileceği gibi bu ortamda, baş-

⁸⁴ 1908 hareketinden sonra Osmanlı İmparatorluğu üstünde İngiltere'nin etkinliğinin artacağını bildiren bir raporun kenarına Alman Kaiser'i şöyle yazıyordu: “Bu ihtilal Paris ve Londra'da yaşayan Genç Türklerin işi değildir. Bu münhasıran Alman ubileri tarafından yetiştirilen Türk subayları tarafından yapıldı ve tam manasıyla askeri bir ihtilaldir. Kuvvet ve kudret bu subayların elindedir. Bunlar Alman olan her şeye tamamiyle müderridirler. Türkiye'nin Britanya yardımıyla kuvvetlenmesine Rusya müsamaha göstermek istemez.” Ernest Jackh, çev. Perihan Kutman, *Yükselen Hilal*, İstanbul, 1946.

lanğıçta birbiriyle ilişkisi bulunmayan birden çok sayıda gizli örgüt kurulmuştur. Daha sonra, örgütlenme ilerledikçe, hareketler birbiriyle yakınlaşarak tek bir hareket haline gelmiştir. Örneğin Mustafa Kemal'in kurduğu Vatan ve Hürriyet, bu türde bir kuruluştur. Vatan ve Hürriyet örgütü, daha İttihat ve Terakki adını almadan, Talât Paşa ve arkadaşlarının kurduğu "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" ile gizli örgütlenme çalışmaları sırasında karşılaşacak ve birleşeceklerdir. Örgütün bu şekilde gelişmiş olması ortamın bu tür hareketlere yönelik doğurganlığının bir başka kanıtıdır.

Sonra, tüm hareketlerin içinde birleştiği "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" 1906'da Selânik'te kurulmuştur. İlk kurucularının tam sayısı hakkında fikir birliği olmamakla beraber bunlar arasında; Askeri Rüştiyesi Müdürü Bursalı Tahir Bey, aynı rüştiyenin Fransızca öğretmeni Naki Bey, Selânik Manastır İşkodra vilayetleri PTT Müdürlüğü Başkâ-tibi Talât Bey, Mithat Şükrü Bey, Bursalı Hakkı Bey, Selânik'teki uluslararası jandarma gücü komutanı Degorgis'in irtibat subayı Edip Ser-vet, Ömer Naci, III. Ordu Müşirliği yaveri Kâzım Nami, Rahmi ve İsmail Canbolat beyler anılmaktadır. Gizli bir hareket olmasına rağmen, ortamın çok hazır olması yüzünden Selânik'te başlayan bu hareket çok kısa bir zamanda Makedonya'nın ve Balkanların diğer merkezlerine yayıldı. Kısa bir süre sonra hareketin Manastır kolu kurularak, hareketin ikinci önemli merkez haline geldi. Ardı ardına; Resne, Ohri, Üsküp, Gevgeli, Serez, Edirne ve Drama komiteleri kurularak, hareket Balkanlarda erkin bir kontrol ağı oluşturdu.⁸⁵

"Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" gizli bir örgüt olarak hücre esasına göre örgütleniyordu. İtalyan "Carbonari" örgütünün hücre esasına dayanan örgütlenme biçimi, "Genç Osmanlılar" hareketinden beri, Osmanlı aydınlarınınca bilinmekteydi. Zaten Makedonya, bu tür deneyimin en zengin olduğu yörelerden biridir. Hücre yoluyla örgütlenme, ortam elverişli olsa bile, niteliği gereği çok hızlı yayılamaz. "Osmanlı

85 Hareketin gelişimi için bkz. Galip Vardar, S. N. Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönemler*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1960. Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki, 1908-1914*, Sander Yayınları, İstanbul Şevket süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, c.1, Remzi Kitabevi, 1970.

Hürriyet Cemiyeti”nin hızlı gelişimini “hücre”lerini varolan üç kurumun içinde kurması yüzünden olmuştur. Toplumda varolan, belirli işlevler gören kurumların yayılma kanalları olarak kullanılması, kişilerin birbirini yakından tanınmasına neden olmakta ve hücreler hızla kurulabilmektedir. Hareketin içinde yayıldığı kurumlardan biri Selânik ve Makedonya’daki “mason” cemiyetleri olmuştur.⁸⁶ 1906’da Selânik’te İtalyan Maşırıkına bağlı; Makedonya Rizorta, Laborlux, İspanyol Maşırıkına bağlı Perseverantzia, Fransa Maşırıkına bağlı; L’Avenir de L’Orient ve Veritas locaları vardı. Ayrıca Atina maşırıkına bağlı “Mason” locaları bulunuyordu. Bunlar Yanya’da Prometé, Serez’de Makedonya ve Aristotelis localarıdır. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin gelişmesinde etkin rol oynayan localar Makedonya Rizorta ve Veritas localarıdır. Talât Bey, Mithat Şükrü (Bleda), Kâzım Nami (Duru) Makedonya Rizorta locasına üyedir. Veritas locasının üstadı azamı ise, sonra İttihat ve Terakki merkezi umumi azası olan, Emanuel Karasu’dur. Bu locada Talât Bey, Naki Bey, İsmail Canbolat, Cemal (Paşa) bulunmaktadır.⁸⁷

Bu işinler bile masonlar ile “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”nin sıkı ilişkisi olduğunu koymaktadır. Ama bu ilişkinin mertebesi hakkında çok farklı görüşler vardır. Kimi yazarlara göre “masonlar” bu hareketin esas başlatıcılarıdır. Bunlara göre, “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”ne girecekler önce mason localarına alınmakta, burada denendikten sonra esas harekete katılmaktadırlar. Bu sıklıkta ilişki kurulduğuna ait kanıtlar yoktur. Ama “mason” localarının bu hareketi desteklediği ve gelişmesi için yardımcı olduğu açıktır. Kendisinin de bir mason olduğunu söyleyen İngiliz sefiri Edwin Pears, masonlarla İttihat ve Terakki arasındaki ilişkinin abartıldığını, “masonluğun” Osmanlılarda gelişmesinin, asıl, İttihatçıların başarısından sonra olduğunu söylemektedir.⁸⁸

II. Abdülhamid İstanbul’da “mason”ların faaliyetini yasaklamıştır. Oysa Makedonya’da uluslararası kontrolün bulunması, mason-

⁸⁶ Haydar Rifat, *Farmasonluk*, Tefeyyüz Kitaphanesi, 1934.

⁸⁷ Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye’deki Masonluk Tarihi*, İstanbul, 1958, s.34-38.

⁸⁸ Edwin Pears, *a.g.e.*, s.259.

1900'lü yıllarda basılan bir kartpostalda aralarında Ahmet Rıza'nın da bulunduğu Genç Türk komitesi. Ayakta, solda Dr. Nazim, Sami Paşazade Sezai, oturanlar, solda Ahmet Rıza Bey, Mısırlı Prens Mehmet Ali Fazıl Paşa, Ahmet Saib Bey

lara göreli olarak rahat çalışma olanağı sağlıyordu. Bu olanaktan cemiyet de yararlandı. "Mason" locası ayrıca harekete destek olabilecek "Yahudi"lerle ilişki kurmaya olanak sağlıyordu. Bu ilişkinin kurulmasında, her iki grupta da etkin olan Emanuel Karasu gibi liderler rol oynuyordu. Tabii Atina Maşriklığı'na bağlı localarda böyle bir gelişmenin olması beklenemezdi.

"Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"nin hücrelerini hızla yaymasında etkili olan ikinci kurum ordu idi. Genç subayların Makedonya'daki olaylar dolayısıyla böyle bir örgütlenmeye hazır olduğu daha önce görülmüştü. Golç Paşa'nın orduda düzenleme programının bir ilkesi, her ordu merkezinde bir "Harbiye" açılmasıydı. Bu ilke dolayısıyla III. Ordu merkezi Manastır'da, "askeri idadi" yanı sıra açılan "Harbiye", bu tür örgütlenmeler için yararlı bir odak oluşturuyordu. Önce III. Ordu'nun "mektepli" genç subayları arasında başlayan örgütlenme, bir yandan ordunun üst kademe subaylarına kadar çıkarken, öte yandan

Edirne'deki II. Ordu'ya yayıldı.⁸⁹ Böylece örgütlenme Makedonya'ya aşarak tüm Balkanlara sıçradı.

Hareketin yayılma kanallarından birini de Melami tarikatı teşkil etmiştir. Bu kurumun niteliği ilk ikisinden farklıdır. Makedonya ve çevresinde gelişen "Melamilik" 1813'te Üsküp'te doğan ve 1879'da Üstrumca'da ölen Muhammed Nur tarafından geliştirilen üçüncü dönem "Melamilik"tir. Bir değişme dönemi tarikatıdır.⁹⁰ Eski ile yeniyi sentez etmeye çalışmaktadır. Bu tarikat mensuplarının pek çoğu "masonluğa" da girmişlerdir. Tarikatın geliştiği dönem 19. yüzyılın ikinci yarısına rastlamaktadır. Bu dönem demiryollarının yapıldığı, şehirleşmenin, dolayısıyla kırdan kopuşun hızlandığı bir dönemdir.

İşte bu üç sosyal kurum içinde hızla yayılan gizli hareketin üyeleri, iki yıl gibi kısa bir sürede bir tahmine göre 15.000'e ulaşmıştı.⁹¹

Her üç kanalın da işleyiş etkinliği yöreden yöreye değişiyordu. Örneğin İttihat ve Terakki'nin Selânik Ocağı'nın gelişmesinde mason locası etkin olurken, Manastır Ocağı'nın gelişmesinde Melâmi Tarikatı etkin olmuştur.⁹²

Makedonya'da hızla gelişen "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Avrupa'daki İttihat ve Terakki hareketiyle ilişkisi 1907'de kuruldu.⁹³ 1907 yılı Avrupa hareketi için başka bakımlardan da ilginçti. 1907

⁸⁹ Meşrutiyet'in ilânından önce saraya telgraf çeken II. Ordu kumandanı "III. Ordu dahilinde Jön Türk olmayan bir ben kaldım" diyordu. Daha sonraki dönemde Cumhuriyet'in kurucusu olacak genç subayların hepsi hareket içinde yer almıştır. Mustafa Kemal'in "Vatan" cemiyeti, İttihat ve Terakki'ye katılırken, İsmet (İnönü) II. Ordu'da hareketin Kâzım Karabekir'le birlikte öncülerinden olacaktı.

⁹⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Gerçek Yayınevi, Kasım 1969, s.269; Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, Türkiye Yayınevi, 1964, s.144.

⁹¹ E. F. Knight, *Turkey, The Awakening of Turkey: The Turkish Revolution of 1908*, J. B. Miller Company, Boston, 1910, s.103-105.

⁹² Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s.31.

⁹³ Selânik grubu, işbirliği yapmasına rağmen Paris'teki Ahmet Rıza grubunun fikirlerini doğrudan doğruya kabul etmiştir. 1907'de II. Genç Türk Kongresi'nde varılan anlaşma metninde adem-i merkeziyetçilik konusuna değinilmemektedir. Selânik grubu aktif bir tutum alarak, bu konuda Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza gruplarıyla müzakereye girerek uyuşma sağlamıştır. Ahmet Rıza grubu eğer adem-i merkeziyetten maksat tevsii-mezuniyet ise kendilerinin de katıldığını bildirmiştir. 1908'de Selânik'te yapılan İttihat ve Terakki Kongresi'nde kabul edilen esaslar da bu nedenle merkeziyetçi değildir. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.487.

Aralığı'nda Paris'te toplanan II. Genç Türk Kongresi'nde, tüm sürtüşmelere rağmen II. Abdülhamid yönetiminin devrilmesi ve bunun yerine anayasa düzeninin getirilmesi için, "Genç Türk" ve "milliyetçilik" hareketlerinin desteklenmesi ve gerektiğinde silahlı bir hareket yapılması için bir program etrafında birleşmişti. Birleşenler arasında Ahmet Rıza'nın önderliğindeki "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" ile Prens Sabahattin'in önderliğindeki "Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkezîyet - Meşrutîyet Cemiyeti" gibi Türklerin örgütleri ile Taşnak hareketinin "Ermeni İhtilâl Heyeti Müttefikası" vardı. Bu birleşmede, Balkan hareketi çok zayıf temsil edilmiştir. Hazırlanan Kongre Beyannamesi'nde sadece "Razmik" heyeti idaresinin adı geçmektedir. Dışta bütünleşme gösteren bu hareketle, Selânik'te gelişen hareketin ilişkisi, 1907 yılı Eylül ayında kurulmuştur. Bu bütünleşmede, Selânik'teki "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" adını değiştirerek "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" adını almasına rağmen Avrupa hareketinin bir parçası haline gelmemiş, ona karşı bağımsızlığını korumuştur. Bu birleşme için yapılan anlaşmada, "Cemiyetin bir dahilî, diğeri haricî olmak üzere iki merkezi umumisi olacağı ve bunlardan haricî merkez umuminin Paris'te ve dahilî merkezi umuminin de şimdilik Selânik'te bulunacağı ve her iki merkezin de ayrı ayrı amirleri olacağı ve Merkez-i umumilerin yalnız ikna ile yek diğerrinin harekâtını tâdile salâhiyettar" olacağı esasları kabul edilmiştir. İki kuruluş arasında birleşmeyi sağlama-ya gelen ve bu işi başaran Dr. Nazım, Selânik'te bu ekiple çalışacak ve daha sonra, Selânik grubunun kurucularından Bursalı Tahir Bey ile birlikte hareketi İzmir'de örgütlemek için İzmir'e geçecektir.

1908'e ulaşıldığında, Selânik çevresinde gelişen İttihat ve Terakki hareketi, Makedonya ve Balkanlarda örgütlenmesini yaygınlaştırmış, dış ilişkilerini oluşturmuş, II. Abdülhamid yönetiminin haber alma örgütüne karşı bir karşı haber alma örgütü kurmuştu. Büyük olasılıkla Makedonya İç İhtilalci Örgütü ile ilişkileri vardı. Bu gelişmelere rağmen hemen bir devrim hareketini başlatmayı düşünmüyorlardı. Ama dış olayların gelişmesi eyleme geçmelerini hızlandırdı.

İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikolay, 10 Hazi-

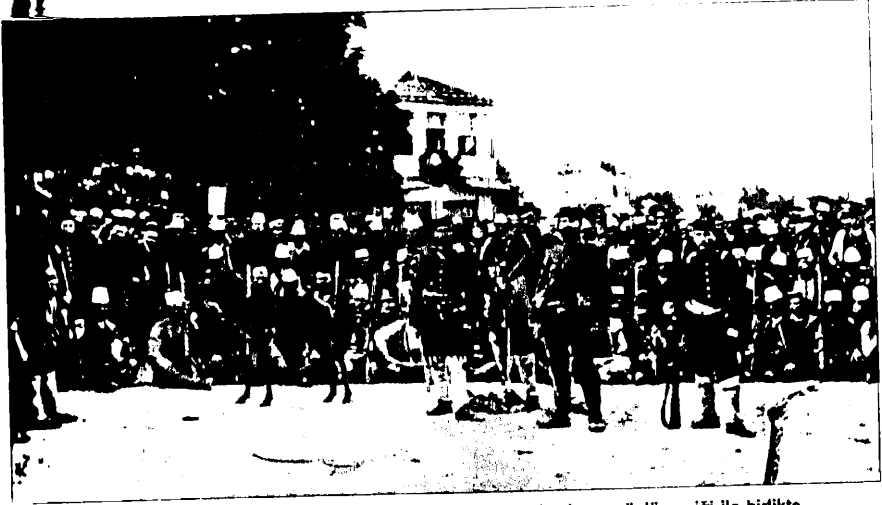
ran'da Reval'de bir araya gelerek, duruma yeni bir çözüm arama ihtiyacını duymuşlardı.⁹⁴ Böyle bir gereksinme Makedonya'da olayların sürüp gitmesinden çok, 1908 Ocağı'nda II. Abdülhamid'in Avusturya-Macaristan'a, Selânik'te demiryolu bağlantısı yapma imtiyazı vermesinden kaynaklanıyordu. Makedonya üstünde Avusturya-Macaristan'ın etkisinin artmakta oluşu, Rusya ve İngiltere'yi birbirine yaklaştırdı. Reval toplantısında, Makedonya'daki yabancı denetiminin artırılmasına, gönderilen yabancı asker sayısının çoğaltılmasına karar verildi. Ayrıca İngiltere buraya uluslararası denetime bağlı özel bir vali atanmasını istiyordu. Bu öneriler Makedonya'daki İttihat ve Terakki çevrelerinde, Makedonya'nın yakında Osmanlılardan koparılması için yapılan hazırlıklar olarak yorumlandı. Makedonya'daki İttihat ve Terakki komiteleri, kendi vilâyetlerindeki konsoloslara Reval'de alınan kararları protesto eden notalar verdiler.

Bu ortam içinde, 3 Temmuz 1908 günü, Resne Garzinonu'ndan Niyazi Bey'in bir çete kurarak dağa çıkması ile, İttihat ve Terakki'nin, kendisini sonuca götürecek eylemi başlamış oldu.⁹⁵ Niyazi Bey'in çetesini, diğer subayların örgütlediği çeteler izledi. Başkaldırı, hızla tüm Makedonya'yı kapladı. İttihat ve Terakki Örgütü'nün 1908 yılı içinde yayımladığı tüzükte eylemlerin beş kişilik bir merkez komitesince kararlaştırılacağı bildirilmesine rağmen, oldukça desantralize çalışılıyordu. Eylemlerin başlaması bir merkezden verilen emir üzerine olmaktan çok Reval toplantısına karşı oluşan tepkinin, bütün Makedonya örgütünde birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkmasıyla oldu. İttihat ve Terakki'nin örgütsel yapısı içinde eylemin bu yayılma biçimini Ramsaur şöyle anlatmaktadır:

Aslında ihtilâlin başlaması için Selânik'ten bir emir gelmesi gibi bir durum hiçbir zaman olmadı. Haberler bir gruptan diğerine ulaştıkça, ayaklanma kendiliğinden büyüdü, çünkü Makedonya'daki Jön Türk komiteleri kendilerini Selânik'ten aldıkları emirle hareket etmekle yükümlü görmüyorlardı. İhtilâl sırasında,

⁹⁴ Ernest Jadeh, *a.g.e.*, s.118.

⁹⁵ *Resneli Niyazi Bey'in Amları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

Resneli Niyazi Bey (önde ortada) kendisine bağlı adamları ve ünlü geyiği ile birlikte.

Selânik'in kuzeyinde Geggeli'de jandarma bölüğünün başında olan Ömer Fevzi Mardin kendi bölgesindeki mahalli komitenin meşruiyeti ilân etmek için kendi başına karar aldığını ve Selânik'in bunda sadece manevi bir etkisi olduğunu söylemektedir.⁹⁶

Böyle bir eylemin başlamış olmasının dış müdahaleyi hızlandı-
rabilecek olması, İttihat ve Terakki yöneticilerinin en büyük kaygısını
teşkil ediyordu. 8 Temmuz 1908'de Selânik'teki İtalyan postanesinden
"İttihat ve Terakki Cemiyeti Selânik Komitesi" imzalı bir mektup tüm
konsolosluklara yollanarak, cemiyetin din ve mezhep ayrımı gözet-
meksizin, tüm imparatorluk halklarının çıkarları için despotik II. Ab-
dülhamid rejimine karşı savaştığı, amaçlarının 1876 Anayasası'nın ilâ-
nı olduğu, anayasa ilân edilince yalnız Makedonya değil tüm İmpara-
torluğun kurtulacağı bildiriliyordu. Ayrıca, Avrupa kamuoyunun ken-
dilerini destekleyeceğini ve bu ülke devletlerinin müdahale etmeyeceği-
ni umduklarını belirtiyorlardı.

96 E. E. Ramsaur, *a.g.e.*, s.154.

Bir yandan dışarının müdahalesi önlenmeye çalışılırken, öte yandan Makedonya'daki diğer milletlerin işbirliği sağlanmaya çalışılıyordu. Bulgar İç İhtilâlcî Örgütü'nün yönetim kurulu, Türk çetelerine misafirperverlik gösterilmesi, ama ikinci bir emre kadar silahlı yardım yapılmamasını bildirdi.

II. Abdülhamid'in haber alma teşkilâtı Makedonya'daki örgütten haberdar olmuştu, ama üyelerinin kimler olduğunu saptayamıyordu. Bunun üstüne Abdülhamid hareketi açığa çıkarmak için Selânik'e soruşturma heyetleri ve kendisine bağlı kumandanlar gönderiyordu. Ama İttihat ve Terakki'nin karşı haber alma örgütü iyi çalışıyordu. Bu soruşturmaları ya sonuçsuz bırakıyor, ya da soruşturmaları yapanları ortadan kaldırıyor.

Abdülhamid'in ayaklanmayı bastırması için Makedonya'daki III. ve Edirne'deki II. Ordu'dan faydalanmasına olanak kalmamıştı. Ayaklanmayı Anadolu'dan 47 tabur asker göndererek bastırmayı planladı. Ayrıca Makedonya'daki Rum çetelerinin desteğinden yararlanılacaktı. 16 Temmuz'da 27 tabur asker İzmir'den Selânik'e deniz yoluyla gönderildi. Vapurlara İzmir'deki örgüt üyeleri olan Dr. Nazım, Bursalı Tahir Bey ve arkadaşları da binmişlerdi. Askerlerin bir kısmı daha Selânik'e varmadan diğerleri ise Manastır yolunda, İttihat ve Terakki'ye katılmaya ikna edildiler.⁹⁷

22 Temmuz'a gelindiğinde Niyazi Bey ve Eyüp Sabri beyler komitenin emri üzerine Manastır'daki ordu kumandanı Osman Paşa'yı dağa kaldırdılar. 22 Temmuz'da İttihatçılar tüm Makedonya'da yönetime el koydular. 23 Temmuz gecesi Manastır Komitesi, Meşrutiyet'in ilânını ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasına ilişkin bir irade yayınlanması isteğiyle, sultana bir telgraf çekti. 24 saat içinde bu isteğin yerine getirilmemesi halinde II. ve III. orduların İstanbul'a yürüyeceği bildiriliyordu. Sultan, Makedonya'da hiçbir desteği kalmadığını anlayınca 24 Temmuz 1908 sabahı Anayasa'yı ilân ettiğini bildiren bir telgraf yolladı.⁹⁸

Anayasa'nın ilânı üzerine Selânik'te sokaklar üç gün üç gece, İm-

97 E. F. Knight, *a.g.e.*, s.169-184.

98 *A.g.e.*, s.186-206.

paratorluğun bayraklarını taşıyan ve kendilerine orkestraların eşlik ettiği göstericilerle doldu taşıdı. Kısa bir süre için de olsa Makedonya'daki olaylar yatıştı. Meşrutiyet'in ilânından sonra geçen günlerde Bulgar, Yunan, Sırp çeteleri Selânik'e inerek, İttihat ve Terakki yöneticileriyle uzlaştılar, silahlarını bıraktılar. Ama bu silahlar Osmanlı yöneticilerine değil, kendi ulusal komitelerine bırakıldı. Fakat 24 Temmuz ertesinde, Makedonya hemen yeniden kaynamaya hazırlanıyordu.

24 Temmuz'da iktidara adımını atan Selânik çevresindeki bu İttihat ve Terakki hareketinin sınıfsal yapısını dönemin düşünürlerinden Yusuf Akçura şöyle anlatmaktadır:

Sultan Abdülhamid-i Sâni'nin son zamanlarında memurîn-i askeriye ve mülkiyenin bir kısmı, bilhassa burjuvaziye dahil olanları, menafii hakimiyetten derece'î kifayede müterraim olmakta iken, diğer bir kısmı, bilhassa burjuvaziden hariç kalanlar (meselâ aylığıyla geçinir ufak taşra memurları,⁹⁹ yine aylığıyla geçinir küçük rütbeli Makedonya'da eşkiya takibine memur zabitler),¹⁰⁰ hidmet

99 Hareketin önderlerinden biri olan Talât Paşa, İttihat ve Terakki'nin kendilerinden rahatsız olarak karşı çıktıkları kesimi şöyle tanımlamaktadır: "Abdülhamid'in keyfi idaresi merkezde ve vilâyetlerde hususi bir zümre yetiştirmişti. Bunlar geniş miyasta kendi menfaatlerini temine çalışıyor, bu esnada da zavallı halk tamamen eziliyordu. Bu zümre mensuplarını müşterek menfaatleri birbirine bağlıyordu. Hükümet merkezinde nazırlar ve saray mensupları İstanbul'daki hempalarıyla (?) nasıl sıkı sıkıya birleşmiş ve karşılıklı olarak birbirlerine yardım etmekte idiyeler, vilâyetlerdeki zenginler ve eşraf da nazırlar ve saray mensuplarıyla sıkı temasta olup haliki istismar etmekte devam ediyorlardı. Bu zümrenin bir kısmı da ekaliyetlerden müteşekkil idi..." Enver Bolayır (der.), *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul, 1946, s.13.

100 Ramsaur, subayların bu dönemdeki durumlarını şöyle anlatmaktadır: "Aylıklar hemen hemen hiçbir zaman vaktinde ödenmezdi. Subaylar arasında, alacakları aylığı, başkentte birkaç kişiye rüşvet verip gecikmiş subay aylıklarının çıkartmayı meslek haline getiren sarraflara kıldırılmak olağan sayılıyordu artık. Böylece özel mali imkânlarla sahip olmayan Türk subayının sıradan bir erden pek farkı kalmamıştı". İhtilal, önceleri, askerinin son bir iki yıl içinde, ödenmeyen aylıkları için düzenlediği ayaklanmalardan biri sanılmıştı. A.g.e., s.136-138.

	Ortalama Aylık (Kş)	Ortalama Yevmiye (Kş)
Türkiye	556	12,5
İstanbul	1.16	14,1

Vedat Eldem'in 1913 yılına ait verdiği bu rakamlar İttihatçılar iktidara geçtikten ve maaşlarda bazı düzenlemeler yaptıktan sonra bile İstanbul'da ortalama maaşın Türkiye'nin iki katı olduğunu göstermektedir. İşçi yevmiyelerinde ise fark çok azdır. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s.212.

ve sa'yelerinin tamamen ödenmediğini pek iyi biliyorlardı.¹⁰¹ İttihat ve Terakki' işte bu proleter memurîn-i askeriye ve mülkiyeyi tazazi ettirerek, yani vaziyet-i iktisadiyelerinden gayri memnun memurların mümessili sıfatıyla işe başladı ve hükûmet-i mevcûdeye muhalif bir fırka halinde ortaya çıktı. Gayrimüslim ve gayri Türk bazı millî demokrat fırkalar da (ezcümle Ermeni Taşnaksutyun ile ihtilâlici Bulgar fırkaları) ihtilalin inkişafı sırasında makasid-ı hususiyelerini istihsal edebilmek ümidiyle İttihat ve Terakki Fırkası'na muzahir ve hattâ onunla mültefik oldular. Selânikli tüccarların da ekseriyeti İttihat ve Terakki'ye dahil oldu. İrsî bir istidad-ı azim-i ticariyeye malik olan bu tüccâran ihtilâlin muvaffâkiyetini tahmin ettiler ve muvaffâkiyet halinde, millî ve beynelmîl büyük ticareti ve alehusus hükûmet mütaahhidliğini hemen hemen yedd-i inhisarlarında bulunduran İstanbul'un Rum ve Ermeni tacirlerini mevki-i iktisadiyelerinden kaydırabilmek ümidinde bulundular. Nihayet Rumeli'de büyücek çiftlik sahibi olan beylerden bir kısmı (meselâ Serez beyleri) fırkaya girdi; Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin mütemadi tahribatı Rumeli'de Türk beylerinin varidatına azîm zararlar iras ettiğinden hükûmetin tedbiriyle vaziyet-i iktisadiyelerinin düzeleceği ümit olunabilirdi.

Hükûmet-i Hamidiye'ye gelince payitahtda hüküm ve zevk süren büyük rütbeli ve büyük sermayeli askerî ve mülkî büyük memurların (bir müşîr Zeki Paşa'nın, bir vezir İzzet Holo Paşa'nın emlak ve akarı hatıra getirilsin), ticaret-i dahiliye ve hariciyenin kısmı mühimini ve hususiyile hükûmetin müteahhidlik ve mültezimliklerini ellerinde bulunduran müslim ve gayrimüslim tüccarların (ki ekseriyetle gayrimüslim idi), teshîl-i hayat ve maişetine hayli itina eden ufak İstanbul halkının ve nihayet vilâyetlerde menfaatlerinin teminine, şan ve şereflerinin tezyîdine çalışılan eşraf ve âyânın mümessili idi; yani bu zümre ve sınıfların menafiini müdafaa ediyordu.¹⁰²

102 Akçuraoğlu, Yusuf, *Sıryaset ve İktisat*, İstanbul, 1340/1924, s.24-25, İstanbul'un durumunu Vedat Eldem de şöyle anlatmaktadır: "Küçük çapta bir devlet bütçesine muadil muhasesesati bulunan sarayın en çok sayıda yüksek maaşlı memurun yarattığı iştirâ kudreti dolayısıyla, İmparatorluğun belli başlı bütün inali ve ticarî müesseselerini sinesinde toplayan İstanbul'un ayrı bir hususiyeti vardır. İstanbul, Anadolu'dan, Rumeli'den, Suriye'den çektiği paraları hem kendi hem memleket hesabına işletmesini bilmiştir. Bu suretle husule gelen faaliyetlerin genişliği, İstanbul'da dünyanın bu bölgesinde imtiyazlı ve mukayese kabul etmez bir mevki vermiştir." Vedat Eldem, *a.g.e.*, s.43.

1908'den sonra basılan bir kartpostalda, "Hürriyet, Uhuvvet, Müsavat"

Yusuf Akçura'nın İttihat ve Terakki'nin dayandığı sınıflar üzerindeki tanımlaması, bu hareketin bir merkez-çevre çelişkisinden kaynaklandığını açıkça ortaya koymaktadır. Burada kullanılan merkez-çevre ilişkisinde mekânsal bir konum gösterisi olduğu kadar, sınıfsal bir konum gösterisi de vardır.

Merkez, devletin gücünden yararlanarak denetimi elinde tutan saray ve çevresindeki üst kademe bürokratlarla, sağladığı dış desteklerden de yararlanarak, bu üst kademe ile sıkı ilişkiler kurmuş iş çevrelerini kapsamaktadır. Bu sınıfsal merkezin çevrede uzantıları vardı. Bunlar merkezin çevredeki temsilcileriydi. Çevre ise merkez dışındaki tüm sınıfları kapsamaktadır. Ama bunun içinde küçük memur, subay gibi önu grupla bütünleşen taşramın tüccar ve eşrafı harekete aktif olarak katılıyordu.¹⁰³ İttihat ve Terakki'ye bir küçük burjuva ya da orta

¹⁰³ P. Risal, 1880'lere kadar İstanbul kapitalinin ticaret monopolünü elinde tuttuğunu, 1885'te ticaretin desantralize olduğunu bundan Selânik'in kazançlı çıktığını söylemektedir. P. Risal, a.g.e.

sınıf hareketi niteliği kazandırıyordu.¹⁰⁴

Tabii bu merkez-çevre çelişmesine dayanan hareketin mekânsal bir boyutu vardır. Denetimi elinde tutan sınıflar, merkezde (İstanbul'da) güçlüdür, ama çevredeki kontrolleri zayıftır. Makedonya'daki özel koşullar içinde denetimleri iyice güçsüzleşmiştir. Çevrenin bir parçasında, bir karşı hareket geliştirip güçlenme olanağına sahip değildir. Bütün bunların ötesinde, çevrenin bu parçasında, böyle bir hareketi doğurabilecek Selânik gibi yaratıcı bir "kutup" vardır. Çevre bu "sosyal kutup" etrafında bir karşı hareketi örgütleyip "merkezdeki" iktidara el koyabilmektedir.

İttihat ve Terakki hareketinin mekânsal boyutu ilginçtir. 24 Temmuz 1908'den sonra iktidara el koyup merkezde (İstanbul) denetim kurmasına rağmen, İttihat ve Terakki, Genel Merkezi'ni Selânik'ten İstanbul'a nakletmemiştir. Genel Merkez ancak Balkan Savaşı'nda, Selânik Osmanlıların elinden çıkınca zorunlu olarak İstanbul'a taşınacaktır. Bu durum sadece bir duygusal bağlılık sonucu değildir; hareketin, merkezde denetimini, çevreden güç olarak sürdürdüğünün bir kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- 1325 (1909) *Senesi Selânik Salnamesi*, s.193-564, 539, 624.
Resneli Niyazi Bey'in Anıları, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.
 Ahmad, F., *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, Sander Yayınları, İstanbul, s.39-40.
 Ahmet, S., *Selânik Hatıraları (Selânik Esrarı)*, Manzumei Efkâr Matbaası, no.54 (tarihsiz), s.10.
 Akçura, Y., *Siyaset ve İktisat*, İstanbul, 1340/1924, s.24-25.
 Apak, K., *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, İstanbul, 1958, s.34-38.
 Augustinos, J., "The Dynamics of Modern Greek Nationalism, The 'Great Idea' and the Macedonian Problem", *East European Quarterly*, c.VI, n.4, s.445, 449.

¹⁰⁴ "24 Ağustos 1908 tarihli *Times*'de gazetenin İstanbul muhabiri, Avrupa'daki toplumsal sınıf yapısının Osmanlı toplumuna uygulanamayacağını kabul etmekle birlikte, Jön Türk hareketini genel çizgileriyle bir orta sınıf (burjuvazi) hareketi olarak nitelendirmekteydi. 'Yüksek makamlardaki idarecilerin çoğu harekete karşıydılar... Alt tabaka ise lâkayitti. Hareketten en çok etkilenen kara ve deniz kuvvetlerindeki küçük rütbeli subaylar, orta ve küçük memurlar, serbest meslek sahipleri ve ulemaydı...' diye yazıyordu..." Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s.39-40.

- Aydınlar Ş. S., *Enver Paşa*, c.1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s.368-370, 436, 457.
- Baxevanis, J., *The Port of Thessaloniki*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1963.
- Bulayır, E. (der.), *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul, 1946, s.13.
- Brailsford, H. N., *Macedonia: Its Races and Their Future*, Methuen and CO., Londra, 1906, s.57-66, 136, 152, 210, 291, 309.
- Bushkoff, L., "Marxism, Communism and the Revolutionary Tradition in the Balkans, 1878-1924, An Analysis and an Interpretation", *East European Quarterly*, Ocak 1969, n.4, s.373.
- Çavid, M., "Müessesatı Nafiamız Rumeli Şimendiferleri", *Ulum-ı İktisadiye ve İç-timaiye Mecmuası*, c.1, sayı 1 (1325).
- Dakin, D., "British Sources Concerning the Greek Struggle in Macedonia 1901-1909", *Balkan Studies*, c.2, 1961, s.78-84.
- Eldem, V., *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s.43, 212.
- Ergin, O., *Türkiye Maarif Tarihi*, c.2, İstanbul, 1940, s.392; *Türkiye Maarif Tarihi*, c.3, İstanbul, 1941, s.710-712.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* (Türkçeleştiren Zuhuri Danışman), Onikinci Kitap, s.100-110.
- Feis, H., *Europe The World's Banker, 1870-1914*, W. W. Norton and Company Inc., New York, s.293-312.
- Field, J. A., *America and the Mediterranean World*, Princeton University Press, Princeton New Jersey, 1969, s.371.
- Galati, S-F., "The Peasantry as a Revolutionary Force in the Balkans", *Journal of Central European Affairs*, Nisan 1963, s.17, 19.
- , "The International Macedonian Revolutionary Organization: Its Significance in Wars of National Liberation", *East European Quarterly*, c.VI, n.4, s.458, 461, 468.
- Galip, S., *Belgelerle Türkiye'de Dönmeler ve Dönmelik*, Kıraçlı Yayınları, İstanbul, 1977.
- Gökbilgin, M. T., "Selânik", *İslâm Ansiklopedisi*, c.10, s.341-345.
- Gölpınarlı, A., *Sımaune Kadısoğlu Şeyh Bedrettin*, Eti Yayınevi, 1966.
- , *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Gerçek Yayınevi, Kasım 1969, s.269.
- Haupt, G. ve Dumont P., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s.42.
- Hoffman, G. W., "Thessaloniki, The Impact of A Changing Hinterland", *East European Quarterly*, n.1, 1968, s.12-16, 19-23.
- Jackh, E., *Yükselen Hilâl*, (çev.) Perihan Kutman, İstanbul, 1946.
- Jackh, E., *a.g.e.*, s.118.

- Kedourie, E., *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies*, Fraeger, New York, 1979, s.309.
- Knight, E. F., *Turkey, The Awakening of Turkey: The Turkish Revolution of 1908*, J.B. Millet Company, Boston, 1910, s.103-105, 169-184, 186-206.
- Kofos, E., *Nationalism and Communism in Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1964, s.25, 27.
- Kuran, A. B., *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri*, İstanbul, 1959, s.135-450, 487.
- Leake, W. M., *Travels in Northern Greece*, Londra, 1935, s.248.
- Mardin, Ş., *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1964.
- Nankivell, J. M., *A Life for the Balkans (The Story of John Henry House of the American Farm School, Thessaloniki Greece)*, 1939, s.143-162.
- Necib, F. (sadeleşiren Şemsettin Kutlu), "Rumeli'yi Neden Kaybettik?", *Hayat Tarihi Mecmuası* ilavesi, İstanbul, 1972, s.8, 10-13.
- Nesimi, A., *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s.31.
- Palmer, A., *The Gardeners of Salonica*, Simon and Schuster, New York, 1965, s.95.
- Pantazopoulos, N. J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute For Balkan Studies, Thessaloniki, 1967.
- Pantazopoulos, N., "Community Laws and Customs of Western Macedonia Under Ottoman Rule", *Balkan Studies*, c.2, 1961.
- Parvus Efendi (düz. Muammer Sencer), *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, May Yayınları, İstanbul, 1977, s.139.
- Pears, E., *Years in Constantinople (The Recollection of Sir Edwin Pears, 1873-1915)*, New York, 1916, s.200, 259.
- Petrosyan, Y. A., *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Bilgi Yayınevi, 1974.
- Price, G. W., *The Story of Salonica Army*, Hodder and Stoughton, 1917.
- Ragıp, M., "Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlıyan Tabanca", *Akşam*, 29 Haziran 1935.
- Ramsaur, E. E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli* (çev. Nuran Ülken), Sander Yayınevi, İstanbul, 1972, s.19-122, 136-138, 142, 154.
- Rıfat, H., *Farmasonluk*, Tefeyyüz Kitaphanesi, 1934.
- Risal, P., *La Ville Convoitée Salonique*, Librairie Academique, Paris, 1917, s.274.
- Scholem, G., *Sabbatai Sevi*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1973.
- Starr, J., "The Socialist Federation of Saloniki", *Jewish Social Studies*, Ekim 1945, c.VII, n.4, s.323-337.
- Stoianovich, T., "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, Haziran 1960, s.238, 247, 251, 261, 279.
- Şapolyo, E. B., *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, Türkiye Yayınevi, 1964, s.144.

- Tekeli, İ., "Evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire and Turkish Republic", John Friedmann ve William Alonso (editör), *Regional Policy*, The MIT Press, Cambridge, 1975.
- Umo, İ., *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hizmetleri Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıratım*, Romanya Mecidiye, 1939, s.116-117, 201.
- Tepecidelenlioğlu, N. N., *Komitacılar*, Tokar Yayınları, 1972, s.148.
- Ludorov, N., "Genesis of Capitalism in the Balkan Provinces", *Explorations in Economic History*, Sofya, 1960, s.4, 317.
- Ludorov, N., "The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century", *Etudes Balkaniques*, n.1, 1969, s.31-50.
- Ulubey, E., *İngiliz Belgeleriyle Türkiye*, İstanbul, 1967, s.20.
- Upward, A., *The East end of Europe*, John Murray, Londra, 1908, s.299.
- Vacalopoulos, A. E., *A History of Thessaloniki*, Institute for Balkan Studies 1963, s.78, 98.
- Vacalopoulos, A. E., "A History of Thessaloniki", çev. Osman Öndeş, "Asırlar Boyunca Selânik", *Hayat Tarih Mecmuası* ilavesi, İstanbul, 1972.
- Vacalopoulos, A. E., *a.g.e.*, s.83-94, 102, 112-113.
- Vacalopoulos, A. E., *a.g.e.*, s.123-128.
- Vardar, G. - Tansu, S. N., *İttihat ve Terakki içinde Dönemler*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1960.
- Vucinich, W. S., *The Ottoman Empire: Its Record and Legacy*, New Jersey, 1965, s.61-62.